

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Психолого-природничий факультет

Кафедра вікової та педагогічної психології

ДИПЛОМНА РОБОТА

Освітній рівень «Магістр»

НА ТЕМУ:

**«РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ
ПСИХОЛОГІВ»**

Виконала: здобувачка освітнього ступеня «Магістр» зі спеціальності 053 Психологія, заочної форми навчання, групи МП – 61

Подейко Ліля

Керівник: к. психол. н., доц. **Созонюк О.С.**

Рецензент: к. психол. н., доц., МЕНУ ім. С. Дем'янчука

Іванюта О.В.

Рівне - 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	
1.1. Аналіз основних підходів до розгляду проблеми професійної ідентичності особистості у науковій літературі.....	8
1.2. Розгляд загальних положень професії психолога.....	18
1.3. Особливості становлення професійної ідентичності майбутніх психологів.....	26
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	
2.1. Методичні засади дослідження професійної ідентичності майбутніх психологів.....	33
2.2. Особливості розвитку та динаміка професійної ідентичності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки.....	38
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	
3.1. Змістові та процесуальні аспекти впровадження програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.....	59
3.2. Кількісні та якісні результати формувального експерименту з розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.....	69
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна соціально-економічна ситуація, яка характеризується постійними спробами подолання кризових етапів, диктує нові вимоги та виклики щодо підготовки спеціалістів для роботи у основних галузях суспільної діяльності. Відтак, в нових умовах динамічного зростання сучасного суспільства, реформування системи вищої освіти, потребують адаптації та модернізації вимоги до професійної підготовки особистості майбутнього психолога.

Соціально-економічні, політичні та культурні умови сучасного кризового періоду мають значний вплив не лише в глобальному значенні, а й на особистісному рівні. Все частіше стає актуальним питання особистості до власних потенцій «як стати кваліфікованим фахівцем». У вирішенні, власне, цієї проблематики галузь психологічної науки постає перед серйозним завданням, яке полягає у пошуку можливостей для реалізації особистості, розширенні здатності до самосприйняття та самоусвідомлення, а також здатності до самоідентифікації у сучасному інформаційному просторі. Ще більшої актуальності та гостроти ці питання набувають у представників професій, які здійснюють підтримуючу функцію, зокрема, в професійній діяльності психолога. Вочевидь, однією з його місій на шляху професійної реалізації стає підтримка та супровід особистості на етапі якісних змін, кризових періодів, прийнятті рішень, проживанні негативного досвіду. Це і вимагає високої фахової підготовки психолога не лише в теоретичному плані, а й в особистісному зростанні, так як власний позитивний досвід подолання труднощів та проблем стає унікальним інструментом майбутньої роботи з клієнтами. Очевидно, що беззаперечним та своєчасним завданням сучасної вищої освіти стає формування умов для розвитку професійної ідентичності особистості, яка, згідно поглядів науковців, стає фундаментальним підґрунтям для розвитку фахової ефективності.

Професійна ідентичність стає вирішальним фактором у становленні

особистості компетентного фахівця. Низка дослідників переконана, що період здобування освіти у вищому навчальному закладі, який співпадає із кризовим етапом юнацького віку, стає якісним фундаментом для самопізнання, яке передує формуванню ідентичності. Адекватно сформовані навички самопізнання майбутнього спеціаліста стають вирішальними у здатності вести діяльність у відповідній сфері.

Проведений аналіз доступних літературних джерел показує, що науковці досліджують найрізноманітніші аспекти проблеми ідентичності. Відтак, ідентифікацію як явище імітації інших об'єктів або суб'єктів визначали.

У. Джеймс, Е. Еріксон, З. Фройд. Погляди на структуру ідентичності відслідковуються у працях Е. Еріксона, Л. Колеснікової, Г. Маркус, Л. Шнейдер. Ідентифікацію як процес самовизначення описували А. Ватерман, І. Кон, К. Роджерс, А. Спіркін. В той же час, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Ю. Овчиннікова, М. Щербаков описують у своїх дослідженнях стадії розвитку ідентичності та її рівні. Характеристика ідентичності, як багатокомпонентного елементу в структурі особистості зустрічається в працях О. Єрмолаєвої, О. Карпова, Л. Шнейдер та інші.

Вивчення проблематики професійної ідентичності тісно пов'язано із вивченням професійного становлення молодого спеціаліста. Дослідженням проблематики професійної свідомості займалися такі вчені, як: Г. Ложкін, Н. Кучеровська, Н. Шевченко, Т. Ямчук. Вагомої ролі у вивченні важливості професійного розвитку студентів набули дослідження таких науковців, як: В. Ананьєв, Ю. Вишневський, М. Горщиков, О. Кудрявцева. Дослідження проблематики підготовки психологів-практиків вищому навчальному закладі та пропозиції до їх вирішення можна зустріти у роботах Е. Клімова, І. Дружиніної, О. Петренко, Е. Романової та інші.

Проблематика ідентичності досить різностороння. Наявні дослідження у цій галузі не вичерпують важливості цього питання. На нашу думку, актуальним залишається вивчення детермінант розвитку професійної

ідентичності практичних психологів, методи та варіанти її становлення в кризових умовах сучасного суспільства. Саме це і зумовлює актуальність теми нашого дипломного дослідження: **«Розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів»**.

Об'єкт дослідження: особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.

Предмет дослідження: розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки.

Мета дослідження: теоретично вивчити і емпірично дослідити особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.

Відповідно до мети ми визначили такі **завдання**:

1. Розглянути теоретичні засади дослідження розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.
2. Виявити рівень розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів 2-х і 4-х курсів.
3. Виявити відмінності у розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів 2-х і 4-х курсів.
4. Розробити і впровадити психологічну програму розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.

Для розв'язання поставлених завдань ми застосували комплекс *методів: теоретичні* – узагальнення, синтез, аналіз, моделювання; *емпіричні* – тестування: 1. Методика «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська), 2. Методика «Визначення рівня професійної спрямованості» (Т.Д. Дубровицька), 3. Методика «Вивчення статусів професійної ідентичності» (А.Г. Лрецов, А.А. Азбель), 4. Методика «Уявний та реальний професійний образ» (О.В. Радзімовська); *статистичні* – непараметричний статистичний метод відмінностей для незалежних вибірок U критерій - Манна-Уїтні і непараметричний статистичний метод відмінностей для залежних вибірок T – критерій Вілкоксона з наступною якісною інтерпретацією та змістовим аналізом.

Статистичний аналіз даних та графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 22.0).

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали загальні принципи психологічної науки. У дослідженні проблеми професійної ідентичності особистості ми спиралися на підходи таких вчених як: А. Адлер, С. Боровікова, Г. Брейкуел, А. Ватерман, Г. Гарфінкель, Е. Еріксон, Н. Іванова, Є. Клімов, Г. Маркус, Дж. Марсія, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, Х. Теджфел, Л. Шнейдер та інші.

Основою для вивчення загальних положень професії психолога стали підходи таких вчених як: Д. Богоявленська, О. Бондаренко, В. Панок, Н. Пов'якель, Е. Фромм, Н. Чепелева інші.

В основу дослідження особливостей становлення професійної ідентичності майбутніх психологів покладено праці таких вчених як: А. Грецов, Т. Кудрявцев, К. Клімов, А. Сергєєва, Г. Ложкін, Л. Шнейдер та інші.

Щодо формування професійної ідентичності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки стали розробки таких вчених як: О. Бодальова, І. Вачкова, І. Дружиніної, Є. Климова, С. Макшанова, Н. Пряжнікова, В. Століна Л. Терлецької, Л. Шнейдер, Т. Ямчук та ін.

Організація та емпірична база дослідження: Дослідницька робота проводилася на базі психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету. У дослідженні брали участь 85 здобувачів вищої освіти заочної і денної форми навчання 2-й і 4-й курси: 2 курс (43 особи, віком від 18 до 20 років, серед них – 40 дівчат і 3 хлопця) і 4 курс (42 особи, віком від 20 до 25 років – 40 дівчат і 2 хлопця).

У формувальному експерименті брали участь 30 майбутніх психологів з однаковими соціально-демографічними показниками: із них 15 студентів-психологів становили контрольну групу (КГ) і 15 дітей – експериментальну групу (ЕГ).

Наукова новизна отриманих результатів виявляється у дослідженні особливостей розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів; у виявленні відмінностей розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів у 2-х і 4-х курсів; у виявленні домінуючих особливостей розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в: уточненні сутності поняття «професійна ідентичність»; з'ясуванні особливостей цього процесу; узагальненні розумінь професійної ідентичності майбутніх психологів; впровадженні результатів дослідження у навчальний процес закладів вищої освіти з метою формування у майбутніх психологів професійну ідентичність у процесі професійної підготовки.

Апробація результатів дослідження. Головні положення роботи дістали своє відображення в публікаціях автора, доповідалися й обговорювалися на науково-практичній конференції: у матеріалах тез психолого-педагогічного дайджесту. – №3. – РДГУ, 2021 – С. 109-111.

Публікації. Результати дослідження відображено у одній науковій публікації, яка представлена у матеріалах тез психолого-педагогічного дайджесту.

Структура роботи. Наукова робота присвячена вивченню розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів і складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 66 найменувань та 6 додатків. Основний зміст роботи викладений на 84 сторінках друкованого тексту і включає 8 таблиць та 3 рисунка. Повний обсяг наукової роботи складає 142 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Аналіз основних підходів до розгляду проблеми професійної ідентичності особистості у науковій літературі

Аналіз теоретико-методологічної літератури показує, що визначення проблеми професійної ідентичності вносить розбіжності у поглядах науковців, які досліджували дане питання. Відтак, професійна ідентичність, з точки зору психологічної науки, розглядається як своєрідна динамічна система, яка формується у процесі здобуття особистістю фахових навичок та активного розвитку професійних компетентностей, здійснюючи при цьому вплив на ціннісно-смыслову сферу шляхом удосконалення ефективності та майстерності спеціаліста [53].

Поняття професійної ідентичності, зокрема фахівця психологічної галузі, повинно розглядатися із багатовекторної точки зору, яка вміщує в собі поняття «ідентифікація», «професіоналізація», «ідентичність», «компетентність» і т.д.

Під терміном «ідентифікація» дослідники галузі психологічної науки розуміють своєрідне неусвідомлене ототожнення себе із значущим представником спеціалізації, яку здобуває майбутній фахівець. Таке уподібнення стає можливим завдяки емоційному зв'язку із об'єктом наслідування. Процес ідентифікації нерозривно пов'язаний із моделюванням, адже завдяки цьому явищу ми здатні спостерігати формування статевої ідентичності, особистісних характеристик, ціннісних орієнтацій та поведінкових стереотипів. Саме студентський період є сприятливим для здійснення процесу ідентифікації особистості із авторитетним зразком та формування позиції себе як представника майбутньої професійної діяльності [39].

У галузі психологічної науки термін «ідентичність» пов'язаний із

персоною Е. Еріксона, який був послідовником фрейдистської школи. Дослідник стверджував, що ідентичність має внутрішні передумови, вона є частиною глибокої психічної структури особистості. Науковець пояснював феномен ідентичності як почуття особистісної приналежності, цілісності та ідентифікації ментальної послідовності власного існування. Саме так він описував відчуття єдності минулого, теперішнього та майбутнього [50].

Науковець Е. Еріксон вивчав питання соціально-психологічних механізмів та основних детермінант формування ідентичності у процесі становлення особистості. Власне, його дослідження стали основою для створення власної теорії про ідентичність [62].

Дослідник Е. Еріксон розділяв та відокремлював поняття «ідентифікація» та «ідентичність». Науковець переконував, що ідентичність виступає результатом ідентифікації, професійного самовизначення та внутрішнього самопізнання себе як цілісного індивіда [65].

Розглядаючи феномен «професіоналізації», важливим буде відзначити те, що його трактують як цілісний послідовний процес становлення індивіда фахівця. Даний процес встановлення професіонала стартує з моменту визначення майбутньої професійної діяльності. Він є глобальним, так як триває протягом усього професійного життя особистості. Завершення процесу професіоналізації конституюється у випадку припинення загальної професійної діяльності [25]. Відтак, основними поняттями які характеризують зміст процесу професіоналізації стають «професіонал», «професійна ідентичність» і т.п.

Є. Клімов у своїй праці основними складовими компонентами, які позначають складну систему особистості професійного фахівця визначав наступні:

- загальні властивості особистості;
- праксис та гнозис фахівця;
- загальна ерудованість, актуальна інформованість, навички та досвід спеціаліста;

- культура професіонала;
- психодинаміка фахівця, індивідуальні психологічні труднощі, проблеми при здійсненні професійної діяльності;
- усвідомлення статево-вікової приналежності у відповідності до вимог професії [23].

Аналізуючи «професійну компетентність» не зайвим буде відзначити, що суть даного явища перебуває у прямопропорційному взаємозв'язку із кожним окремим елементом діяльності майбутнього психолога-фахівця. Зокрема, феномен професійної компетентності зумовлює саморозвиток особистості та успішну реалізацію у професійній діяльності. Як стверджує сучасна науковиця Н. Перегончук, «професійна компетентність має цілісний характер і є продуктом професійної підготовки в цілому, охоплюючи при цьому різні сфери: сферу діяльності, соціальну сферу, сферу особистості та її свідомість. Формування професійної компетентності майбутніх психологів передбачає їхню підготовку до самостійного виконання професійної діяльності, ставлення до конкретного об'єкта і предмета праці, а також соціально-психологічну підготовку» [36].

Оцінюючи доступні літературні джерела, важливим буде відзначити, що питання ідентичності, самоідентичності містить в собі комплексний характер трактування.

Опрацьовуючи проблематику ідентичності важливо диференціювати два основних підходи до розуміння даного поняття:

1. Особистісна самоідентичність. Вона пояснюється як самовизначення та самоусвідомлення психофізіологічних, моральних, культурних та інших якостей особистості, які є стійкими у своїх проявах або ж характеризуються послідовною наступністю. Узагальнюючи можна сказати, що особистісна самоідентичність - сукупність характеристик, які здатні відрізнити нас від інших людей, в той же час здатні зробити на схожими у просторі та моменті на самих себе [8, 46, 63].

2. Соціальна самоідентичність. Феномен пояснюється як своєрідна

низка реальних або потенційних ролей. Ці ролі можуть пропонуватися, нав'язуватися або ж ставати невід'ємним компонентом взаємодії у конкретному соціальному просторі. Виходячи з цього, можна робити висновок, що будь-яка соціальна взаємодія, обрані поведінкові стратегії, які проявляють навколишні найчастіше стають частиною нас самих. Власне, вони стають елементом самоідентичності особистості [8, 46, 63].

Аналізуючи різноманітність підходів до вивчення професійної ідентичності, важливим буде відзначити, що проблематика даного питання не є новою, однак своєї актуальності вона не втрачає. У сучасному періоді сформовано велике розмаїття теоретичних течій дослідження даного психологічного явища.

Відтак, у психодинамічному підході, зокрема завдяки поглядам З. Фрейда, ідентичність пояснювалося як визначена форма життєвих енергій. Проте, А. Адлер переконував, що вона виступає стилем життя. Разом з тим, А. Ватерман та Е. Фромм трактували ідентичність як своєрідний прояв особистості до досягнення нею свободи, наявність в неї чітких цілей, цінностей та переконань [2].

Представники гештальт-напрямку у психологічній науці розглядали ідентичність як формування різноманітних форм буття цілісного характеру [19].

Згідно Г. Маркус та, відповідно, когнітивно-поведінкових поглядів на питання ідентичності вона постає як окрема цілісна структура, яка пояснює мотиваційну складову частину особистості [28].

В рамках структурного підходу ідентичність трактують як механізм соціального научіння, який допомагає особистості підтримувати звичні способи соціальної взаємодії. Саме таку позицію пропонує нам Г. Гарфінкель. Однак, представник того ж структурного підходу Х. Теджфел пояснює феномен ідентичності як систему самовизначення та диференціації індивіда внутрішньогруповими та зовнішньогруповими механізмами, які вміщують в собі такі аспекти, як біологічний, змістовий, ціннісний і

хронологічний [35].

Представники гуманістичного напрямку психологічної науки позиціонують ідентичність як споріднення із Я-концепцією особистості. Протагоністи даного підходу А. Маслоу та К. Роджерс пов'язували феномен ідентичності із процесом та, власне, результатом самоактуалізації [14].

Аналізуючи доступні теоретичні підходи, ми розуміємо, що дослідники явища ідентичності особистості пояснюють цей феномен як успішно інтерпретований та засвоєний образ самого себе. Даний якісний процес сприйняття особистістю себе дозволяє відчутти стан володіння власними можливостями та навичками адекватного сприйняття зовнішніх обставин незалежно від ситуації, місця або оточення.

Згідно поглядів Е. Еріксона структура ідентичності включає в себе 3 основні рівні, які наразі є актуальними:

- фізіологічний, або соматичний, який характеризується цілісністю організму людини;
- особистісний, що характеризує своєрідну інтеграцію внутрішнього та зовнішнього досвіду особистості у її свідомості та реалізацію даного досвіду у своїй діяльності;
- соціальний, який набуває ознак спільності у підтримці іншими індивідами та характеризується набором визначених правил і рамок, прийнятих у окремому просторі [63].

У своїх працях Е. Еріксон виділяє основні стадії розвитку ідентичності особистості:

1. Формування базової довіри або недовіри дитини до навколишнього світу.
2. Розвиток самостійності або ситуації сорому і сумнівів.
3. Прояв ініціативності або формування відчуття провини за власну активність та пізнавальний інтерес.
4. Втілення працездатності або формування відчуття власної неповноцінності (здійснення ідентифікації із завданням).

5. Формування ідентичності або інверсія ролей.
6. Збереження інтимності або створення ізоляції.
7. Реалізація творчих можливостей або формування фокусу на собі.
8. Формування відчуття цілісності або відчуття безвиході.

Кожен із зазначених етапів розвитку ідентичності вміщує в собі базовий конфлікт та потребу у його вирішенні [12, 55].

Кожен наступний етап розвитку ідентичності повинен інтегрувати нові елементи у наявну структуру, в той час, коли старі механізми відкидаються та стають непотрібними. Розвиток структури ідентичності відбувається завдяки формуванню кризової ситуації. Відповідно, для подолання такої кризи особистість повинна прикласти зусилля, які будуть направлені на пошук та усвідомлення нових цінностей та варіантів взаємодії [50].

У представлений моделі розвитку ідентичності Дж. Марсія використовується 2 основні параметри, які здатні її охарактеризувати:

1. Наявність або відсутність кризової ситуації. Іншими словами, ситуації пошуку ідентичності про який у своїй праці говорив Е. Еріксон.
2. Наявність або відсутність елементів ідентичності. Мова йде про важливі для особистості цілі, потреби та цінності.

Відтак, дослідник зміг виділити такі статуси особистісної ідентичності:

1. Досягнута ідентичність. Такого статусу набуває особистість, яка змогла пройти етап кризової ситуації та сформувала деяку сукупність важливих для неї цілей, потреб, бажань та цінностей.

2. Передчасна ідентичність. Ним (статусом) володіє індивід, який не переживав кризу ідентичності, однак має власні визначені цілі, потреби, бажання та цінності, які зміг прийняти від представників найближчого.

3. Дифузна ідентичність. Даний статус притаманний для людей, які ніколи не перебували в ситуації кризи ідентичності. Такі особистості не мають власних стабільних цінностей, цілей, поглядів та не виявляють потенцій до їх формування.

4. Мораторій. Особи, які набули такого статусу знаходяться у у

активній фазі кризи ідентичності. Відбувається процес вирішення даної кризової ситуації, пошук нових та раціональних форм прояву власних цілей та цінностей, варіантів їх реалізації, можливостей втілення власних потреб [63].

Вищезазначена класифікація найчастіше стає основою для визначення ступеня сформованості ідентичності або стану її розвитку у таких сферах професійної діяльності як педагогічна психологія, або ж, психологія професійної діяльності [63].

Оцінюючи підхід антропологічної гілки до питання ідентичності ми розуміємо, що дані погляди знаходяться на поєднання психологічних та соціологічних характеристик. Дослідники-антропологи визначають ідентичність як похідну характеристику особистості до диференціації та ототожнення себе самої з точки зору відносин із навколишнім простором [1].

У своїх роботах А. Ватерман розглядає феномен ідентичності під такими кутами:

- процесуальний;
- змістовий.

Він пояснював такий підхід тим, що процес формування та реалізації ідентичності стає можливим за допомогою механізмів, завдяки яким індивід розпізнає, оцінює та формує цілі, потреби та цінності, що в майбутньому стануть складовими частинами його особистої ідентичності. Разом з тим, буде неправильним розглядати феномен ідентичності без урахування змістового наповнення цілей, потреб та цінностей, які визначає для себе індивід. Кожен з елементів ідентичності особистості має причетність до якоїсь сфери її життя [50].

Дослідник А. Ватерман зміг виділити чотири основні сфери життя, які наносять вагомий вплив на формування ідентичності:

1. Усвідомлення, прийняття та трансформація поглядів на питання релігії та моралі.
2. Формування політичних переконань, поглядів та вподобань.

3. Вибір професії, напрямку професійної діяльності та втілення особистих амбіцій на шляху становлення себе як спеціаліста.

4. Усвідомлення власних соціальних ролей у сферах статево-рольової ідентифікації, побудови сімейної структури та їх прийняття [66].

Не зайвим буде акцентувати увагу на тому, що на феномен професійної ідентичності існує не менша кількість поглядів. Значна частина дослідників пояснює формування професійної ідентичності у взаємозв'язку із професійним самовизначенням та розвитку. В той час як інші науковці трактують професійну ідентичність з точки зору проблематики професійної свідомості.

Один із важливих психологічних підходів до визначення професійної ідентичності можна зустріти у працях Л. Шнейдер. Дослідниця переконувала, що формування професійної ідентичності відбувається, безпосередньо, в рамках обраного професійного фаху. Зокрема, сама приналежність до професії і дає сенс основним характеристикам професійної ідентичності. Проте, професіоналізм не стає вирішальним фактором формуванню професійної ідентичності особистості. Науковиця визначає її як результат професійного самовизначення. Враховуючи вищесказане, згідно поглядів Л. Шнейдер, професійна ідентичність виступає окремою категорією психологічної характеристики особистості, яка визначає усвідомлення власної причетності до визначеної професійної діяльності або до професійної спільноти [58].

Професійна ідентичність як складова частина соціальної ідентичності постає у працях Н. Іванової. Дослідниця трактує її як явище, яке здатне сформуватися у процесі встановлення та усвідомлення значущих елементів і виявлення їх основних відмінностей. Науковиця розглядає професійну ідентичність у зв'язку із інформуванням особливостей здійснення діяльності, сформованими еталонами стандартних професійних обов'язків та унікальних індивідуальних концепцій професійної підготовки [21].

Дослідник Г. Брейкуел визначив основні компоненти моделі структури

ідентичності. Ними стали:

1. Біологічний організм. Дослідник визначав його як ядро ідентичності. Біологічний організм стає тим найпершим варіантом ідентичності в онтогенезі. Проте, з розвитком особистості він набуває не такого важливого значення.

2. Змістове наповнення. У даний компонент науковець вкладав характеристики, завдяки яким особистість може транслювати себе як унікального індивіда. Дані характеристики можуть свідчити про реалізацію соціальної ідентичності у формі приналежності до певної спільноти, а також особистісної у формі цінностей, цілей, переконань та потреб. Змістовий компонент має здатність розширюватися протягом життя особистості. Відповідно, актуальність змістового наповнення може змінюватися у відповідності до соціальної ролі та статусу.

3. Ціннісне наповнення. Під цим компонентом дослідник мав на увазі оцінку складових елементів змістового наповнення. Вочевидь, така оцінка може набувати позитивного і негативного забарвлення, залежно від соціальних норм. Проте ціннісне наповнення здатне до зміни разом із соціальною ситуацією.

4. Часовий вимір. Науковець визначав два варіанти втілення цього компонента: біографічний час та суб'єктивний час. Розвиток ідентичності відбувається в контексті суб'єктивного часу. Однак, концепт біографічного часу пояснюють змістове та ціннісне наповнення ідентичності [34].

Важливо акцентувати увагу на процесі формування, власне, професійної ідентичності особистості. В. Шпота в своїх працях пояснює такі важливі етапи формування структури професійної ідентичності майбутнього фахівця:

1. Період здобування освіти у загальноосвітньому закладі, який характеризується формуванням образу Я та Я-концепції індивіда.

2. Період здобування освіти у спеціалізованому навчальному закладі професійного спрямування, який характеризується створенням позитивного

образу професії та формуванням професійних еталонів.

3. Період, безпосередньо, професійної діяльності, який супроводжується формуванням образу «Я-фахівець» та побудовою професійної кар'єри [34].

Згідно переконань Т. Березіної, формування професійної ідентичності відбувається під впливом таких чинників:

- об'єктивні, або, іншими словами, зовнішні передумови, які пов'язані із основними вимогами та завданнями професійної діяльності та стають актуальними у особистісно-орієнтованій площині, яка в подальшому регулює професійне самовизначення спеціаліста;

- суб'єктивні, чи то пак, особистісні, внутрішні детермінанти, які пов'язуються із ціннісно-сисловою сферою особистості, її самосвідомістю, здатністю до самоаналізу, компетентністю, амбіціями, креативом і т.п.;

- об'єктивно-суб'єктивні, які супроводжуються детермінантами організації освітнього процесу та професійної сфери [4].

Аналіз праці С. Боровікової дає розуміння основних передумов, які мають вплив на процес формування ідентичності професіонала. Дослідниця вважає, що ними стають:

- стан соматопсихічного здоров'я;

- індивідуальні особливості особистості (тип темпераменту, характер і т.п.);

- інтереси, які формуються під впливом потенціалу особистості, досвіду попередньої її взаємодії, загальних уявлень про майбутню професію;

- рівень професійної підготовки;

- соціальні фактори (місце проживання, рекомендації, професійна діяльність батьків і т.д.) [9].

Узагальнюючи проведений теоретико-методологічний аналіз доступних джерел, можна зробити висновок, що професійна ідентичність – це усвідомлення власної приналежності до конкретної професії, формування уявлень про власну відповідальність окремим вимогам професійної

діяльності, своїх знань, умінь та можливостей використання здобутих навичок та, власне, співвідношення власної відповідності до стандартів професійного портрету.

Формування професійної ідентичності є одним із обов'язкових елементів професійного становлення, воно стає невід'ємною частиною процесу побудови успішної кар'єри.

Професійна ідентичність вміщує в собі визначену структуру. Основними характеристиками, які позначають її складові стають оціночний та ціннісний компоненти. Саме вони знаходяться у постійній взаємозалежності.

Адекватно сформована професійна ідентичність стає своєрідним результатом професійного становлення, самовизначення та адаптації до новостворених умов реалізації, а в подальшому набуває можливостей для глибинного саморозвитку особистості професіонала.

1.2. Розгляд загальних положень професії психолога

Професійна діяльність – це, в першу чергу, продуктивна діяльність особистості, яка спрямована на забезпечення втілення власної користі для навколишнього середовища. Здійснюючи професійну діяльність, індивід здатен реалізувати всі свої кращі якості та сформувати навколо себе повноцінне життя, опираючись на досвід інших представників суспільства. Фахівець здатен стверджувати себе як функціональну одиницю суспільства.

Оцінюючи загальні положення професійної діяльності психолога, важливо звернути увагу на термін «професія». Дослідник Є. Клімов пропонував роз'єднати різні аспекти цього поняття. Відтак, професія, у його переконаннях, постає своєрідною спільністю людей, які здатні розв'язувати схожу проблематику та взаємодіють в рамках схожих сценаріїв. Науковець стверджував, що професія здатна здійснювати вплив на всю життєдіяльність людини. Відповідно, система життєвих та професійних цінностей

представників психологічної діяльності приблизно схожа, що і дозволяє оцінювати себе та колег через призму реалізації у професійній діяльності [47].

З іншого боку, професія постає як сфера реалізації власних сил. Власне, це сфера поєднується із диференціацією об'єкта та предмету професійної діяльності практичного психолога. В такому випадку професія допомагає визначити, в якій сфері життєдіяльності психолог здатен реалізуватися як спеціаліст-професіонал. Приналежність до професійної діяльності дозволяє реалізувати особистості власний творчий потенціал та формує для реалізації цього потенціалу найбільш сприятливі передумови [23].

Фактично, поняття «професія психолога» вміщує в собі наступні аспекти, які характеризують його значення:

- продуктивна діяльність, яка потребує спеціальної підготовки та постійного підвищення кваліфікації її або здобуття додаткових спеціалізацій, так як професія психолога передбачає не лише наявність профільної вищої освіти;
- конкретний вид діяльності, який для представника психологічної галузі передбачає постійну співпрацю із фахівцями суміжних спеціальностей;
- робота, яка здійснюється за визначену матеріальну винагороду, чим і відрізняє дану діяльність як професію, а не хобі або захоплення;
- психологічна діяльність виступає такою, яка набуває суспільно корисного характеру;
- вид діяльності, який дозволяє особистості займати визначене місце та обіймати окремий статус у суспільстві [47].

Насправді, важливою характеристикою у формуванні професіоналізму виступає сформована професійна ідентичність, адже особистість може якісно виконувати свої обов'язки, володіти достатньою теоретичною підготовкою, дотримуватися рамок та вимог професійної приналежності, однак не відчувати задоволення від своєї роботи. Е. Фромм зауважував, що в такому випадку робота не є професією для таких індивідів. Він зауважував, що вони

є людьми з «відчуженим характером, яким властивий розрив їх сутності з основною долею життя, що з часом може породити багато психічних проблем та захворювань, які здатні перетворити таких працівників на пацієнтів» [47].

Особистість, яка виявляє амбіції до здобування професії психолога зустрічається із низкою вимог, які можна розділити за двома ознаками:

1. Освітньо-кваліфікаційні вимоги до психолога як спеціаліста.
2. Особистісні вимоги до персони практичного психолога.

Освітньо-кваліфікаційні вимоги ґрунтуються на засадах теоретико-методологічної підготовки. Вони є чітко визначені та ставляться до закладів, які здійснюють вузькоспеціалізовану професійну підготовку фахівців. В той час, актуальним буде розглянути вимоги до особистості психолога як майбутнього представника професії.

Важливим акцентом у дослідженні проблематики підготовки фахівців психологічної галузі стає виявлення критеріїв професіоналізму, спеціальних здібностей майбутнього психолога та визначення процедурних елементів підготовки практичних фахівців [17].

Психологиня Д. Богоявленська переконана, що фаховий спеціаліст психологічної галузі повинен володіти такими характеристиками у своїй професії:

- вмінням швидко адаптуватися до навколишньої ситуації;
- досконалим володінням теоретичними та практичними аспектами професійної діяльності [17].

О. Бондаренко притримується позиції, згідно якої для формування та розвитку професіоналізму практичного психолога важливо забезпечити системний компонент та науково-методичну універсальність у освітньо-кваліфікаційній та особистісній підготовці [7].

В. Панок при дослідженні вимог професійного та особистісного аспектів, які ставляться до практичного психолога переконував, що достатній рівень професійної підготовки майбутнього фахівця стає можливим завдяки

його розвитку та потреби самореалізації. Це, власне, і стає рушієм для формування успішної професійної діяльності. Очевидним стає факт, що складові особистості майбутнього психолога стають важливим елементом під час прогнозу успішності майбутньої практичної діяльності [32].

Основними критеріями для визначення професійної придатності майбутнього психолога стають:

1. Фізичний стан. Важливо врахувати соматичний стан особистості, яка претендує стати практичним психологом, адже фахівець психологічної галузі повинен володіти ресурсами для відновлення власного фізіологічного стану після роботи, так як вона може мати негативний вплив на здоров'я фахівця.

2. Психічний стан. Даний критерій є одним з найбільш важливих, так як необхідно звернути увагу на акцентуації особистості та наявність глибоких особистісних проблем, які можуть бути перенесені у роботу. Очевидно, що такі моменти здатні зробити діяльність психолога не лише неефективною, а й шкідливою або, навіть, і небезпечною.

3. Рівень інтелектуального розвитку. Найголовнішим компонентом цього критерію виступає вербальний. Важливо пам'ятати, що якісний аналіз отриманої інформації можливий за достатнього інтелектуального рівня. Це дає змогу уникати стереотипного мислення та формує здатність до розуміння поведінки інших людей. Особливого значення набуває соціальний інтелект психолога.

4. Здатність до оволодіння механізмами особистісної емоційно-вольової регуляції та емоційної витривалості.

5. Наявність мотиваційного компоненту. Цей критерій можна пояснити тим, що діяльність психолога спонукається інтересом до навколишніх людей. Відтак, при розумінні труднощів, виникає бажання надати допомогу у їх вирішенні. Основним механізмом такої цікавості може виступати розуміння наявності досвіду у подоланні власних особистісних проблем аналогічного характеру [17].

Сучасні дослідники єдині у своїй думці про те, що відтворення моделі

особистості майбутнього психолога демонструє комплекс професійних задач, які лежать у таких площинах:

1. Взаємодія суб'єкта із навколишнім середовищем. Основною ідеєю даної площини є багаторівневий підхід до взаємодії із навколишнім та соціальним середовищем. Відповідно, стає можливо відслідкувати п'ять рівнів аналізу особистості майбутнього психолога:

- сомато-психічний стан;
- суб'єкт діяльності;
- індивідуальні особливості особистості;
- соціалізація;
- смисловий аналіз.

2. Структурна організація суб'єкта. До даної площини входять мотиваційна, когнітивна та оперативна сфера структури особистості фахівця.

3. Часовий аспект. Саме він дозволяє відслідкувати динаміку цілої системи та здійснити прогноз майбутнього розвитку [17].

Дослідники сучасності Н. Чепелева та Н. Пов'якель створили модель особистості практичного психолога. Згідно цієї моделі вони визначають складові структури особистості [56].

Когнітивна складова структури особистості. Даний елемент структури характеризує сферу знань особистості, до яких ми можемо віднести:

- образ «Я» спеціаліста, який характеризує адекватну самооцінку, емпатійність, відсутність особистісних проблем, які здатні формувати проєкції та психологічні захисти, що можуть заважати якісній роботі професіонала;

- самопізнання і пізнання навколишніх;
- наявність професійно важливих характеристик пізнавальної активності;

- вміння звертати увагу на прояви вербальної та невербальної поведінки;

- здатність до моделювання результатів власної роботи у взаємодії із клієнтом.

Основними характеристиками когнітивної складової структури особистості стають професійний інтелект та рефлексія.

Мотиваційна складова структури особистості. Саме він вміщує в собі сформовану мотивацію до професійної діяльності практичного психолога. Наявність позитивної мотивації у психологічній галузі спонукає особистість до прийняття себе та навколишніх.

Основними характеристиками мотиваційної складової структури особистості стають особистісна рефлексія, безоціночне ставлення до інших, сформована система особистісних переконань, спрямованість на досягнення взаєморозуміння.

Оперативна складова структури особистості. Даний компонент передбачає високий рівень компетентності спеціаліста. Оперативна складова вміщує в здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня, володіння основними професійними навичками, здатність використовувати отримані теоретичні знання, практичне застосування отриманого вузькоспеціалізованого досвіду.

Основним компонентом оперативної складової виступає практичний інтелект.

Комунікативна складова структури особистості. Даний компонент свідчить про комунікативну компетентність фахівця. Сюди можна віднести соціально-когнітивні навички та комунікативні вміння, які проявляються у здатності чути, говорити, формувати соціальний контакт, переконувати і т.п.

Основними характеристиками комунікативної складової виступають професійна ідентифікація та соціальний інтелект.

Регулятивна складова структури особистості. Саме цей компонент вміщує в собі можливість забезпечення толерантності, вміння проживати фрустрації, ефективну працездатність, вміння здійснювати адекватне планування власної діяльності.

Базовою характеристикою даної складової постає професійна

саморегуляція [17].

Не зайвим буде акцентувати увагу на професійних характеристиках практикуючого психолога. Саме ці якості визначають зміст, ціль, тривалість професійної підготовки майбутнього фахівця. Очевидним фактом є те, щоб в основі діяльності психолога є спілкування, які втілюються у формі комунікації, інтеракції або перцепції.

Комунікація є необхідним компонентом у професійній реалізації практичного психолога. При аналізі комунікативних навичок важливими виступають наступні компоненти:

- емпатія (здатність співпереживати);
- спостережливість (вміння оцінювати особистість об'єктивно та раціонально);
- інтуїція (вміння розуміти внутрішні особливості та механізми поведінки інших);
- рефлексія (здатність аналізувати власні дії);
- здатність керувати собою та процесом комунікації [17].

Професійні вимоги до моральної сфери особистості психолога регламентуються Етичним кодексом психолога. Його дотримання є ознакою професіоналізму фахівця. Етичний кодекс психолога базується на нормах моралі.

Прийнятий документ вміщує в собі загальні етичні норми та правила взаємодії, які сформувалися у процесі взаємодії психологічного простору. Зафіксовані постулати здатні регулювати діяльність та сприяють ефективній професійній діяльності сучасних фахівців психологічної галузі.

Етичний кодекс психолога вміщує в собі 7 розділів, а саме:

1. Відповідальність.
2. Компетентність.
3. Захист інтересів клієнта.
4. Конфіденційність.
5. Етичні правила психологічних досліджень.

6. Кваліфікована пропаганда психології.

7. Професійна кооперація [17].

Формування особистості майбутнього психолога здійснюється впродовж трьох етапів розвитку:

1. Світоглядний, який характеризує перший етап формування професійної свідомості.

2. Професійний, метою якого виступає оволодіння теоретичними знаннями, здобуття практичних навичок майбутнього фахівця, формування відчуття приналежності до професії психолога, формування психологічної культури особистості. Культура особистості психолога характеризується високим рівнем професіоналізму, культура спілкування, емоційної культури і т.д.

3. Особистісний, який спрямовується на формування професійно значущих характеристик, здатності до адекватної професійної ідентифікації. В свою чергу, професійна ідентифікація спрямовується на прийняття професійних вимог, цінностей, норм [32].

Загальні вимоги до особистості фахівця психологічної галузі охоплюють широкий спектр індивідуальних особливостей індивіда. Ми можемо спостерігати важливість рівня розвитку мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової, психічної, характерологічної, моральної сфер особистості майбутнього психолога.

Особистість практичного психолога постає невід'ємною частиною його професії та взаємодії із навколишнім простором. Єдність елементів професійної діяльності та життєдіяльності фахівця формує сприятливе середовище для досягнення успіхів у кар'єрі, постійного розвитку особистості, розвитку компетентності, та професіоналізму, вдосконалення професійних навичок.

1.3. Особливості становлення професійної ідентичності майбутніх психологів

Проблематика формування професійної ідентичності майбутніх психологів виступає актуальним питанням сучасності. Наявність сформованої професійної ідентичності забезпечує високу компетентність спеціаліста, наявність мотивації до особистісного та професійного розвитку та, в майбутньому, стає основою ефективної професійної діяльності і здатності до конкурентної взаємодії у спільноті колег.

Відтак, в загальних рисах ми можемо спостерігати, що сучасний підхід до проблематики професійної ідентичності стверджує нам про те, що вона стає визначеною характеристикою психіки особистості, завдяки якій індивід здатен демонструвати ознаки власної приналежності до професійного співтовариства або ототожнювати себе з авторитетними представниками професії, що не протирічить інтересам та поглядам такої спільноти [64].

Роботи сучасних дослідників у напрямку вивчення проблематики професійної ідентичності демонструють нам цей феномен, як динамічне та системне явище. Це явище набуває ціннісно-професійного змісту. Згідно їх переконань, оцінити рівень розвитку професійної ідентичності фахівця стає можливим у випадку врахування рівня самовизначення особистості, професійної самооцінки, рівня розвитку когнітивних навичок, рівня амбіцій індивіда та ін. [24, 26].

Фахівець Г. Ложкін переконаний в тому, що основним показником професіоналізму майбутнього психолога виступає саме професійна ідентичність. Саме вона набуває можливості здійснювати ефективну професійну діяльність за рахунок особистого психологічного потенціалу [24].

Дослідник Т. Кудрявцев виділяє чотири основні етапи розвитку професійної ідентичності особистості:

1. Виникнення та розвиток професійних інтересів під впливом загальної обізнаності та первинної профорієнтації почекаєш у період

шкільного навчання.

2. Професійна освіта, як ціленаправлена підготовка до майбутньої професійної діяльності у спеціалізованому навчальному закладі. В цей період у майбутнього фахівця формується лише бачення себе як спеціаліста приналежного до конкретного виду діяльності, але й мотиваційна спрямованість на розвиток професійно важливих характеристик.

3. Професійна адаптація, яка полягає в активному опануванні професійних навичок та пошук власної позиції і статусу у професійній спільноті.

4. Реалізація особистості у професійній діяльності, яка характеризується оволодінням оперативними навичками, притаманними професії та сформованістю власного ставлення до опанованої діяльності [20].

Вчений А. Грецов, у свою чергу, виділяє такі статуси професійної ідентичності:

- невизначена професійна ідентичність, яка характеризується відсутністю чітких уявлень про власну професійну діяльність, вибору майбутніх стратегій саморозвитку, проте це не набуває ознак проблематики для індивіда;

- нав'язана професійна ідентичність, яка постає результатом зовнішнього впливу, однак не є самостійним вибором особистості;

- криза вибору професійної ідентичності, іншими словами, мораторій професійної ідентичності, який свідчить про усвідомлення важливості вибору майбутньої професійної діяльності, проте оптимального варіанту не підібрано;

- сформована професійна ідентичність, найбільш результативний варіант розвитку подій, коли професійні амбіції визначенні і постають як результат усвідомленого рішення [63].

К. Клімова, на своє переконання, виділяє такі етапи професійної ідентифікації:

- вибір професії у спеціалізованому навчальному закладі, або оптація;

- пристосування до професійної діяльності – адаптація;
- надбання фахового досвіду – період інтернала;
- компетентне виконання професійної діяльності – майстерність;
- здобуття спеціалістом високої кваліфікації – авторитетність;
- подальша передача власного досвіду, або наставництво [63].

Вищезазначені класифікації дозволяють познайомитися із загальною характеристикою етапів, статусів та особливостей становлення професійної ідентичності, які характерні для великої кількості професій. Однак проблематика становлення професійної ідентичності майбутніх психологів визначається унікальністю даної професії. Будь-яка продуктивна діяльність, професійна справа потребує здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня, наявності певних психологічних ознак, здійснення фахової підготовки, психічної адаптації, формування ціннісної та мотиваційної позиції, усвідомлення власного статусу у професійній спільноті. Проте більшість доступних сучасній молоді професій не ставлять перед майбутніми фахівцями вимог глибинного занурення у власний внутрішній світ та особистий досвід інших людей. Професія психолога вимагає опрацювати особистісні глибинні переживання та навчитися оберігати інтимний простір навколо себе та інших. Ми вже зазначали, що у процесі становлення майбутнього фахівця психологічної галузі важливу роль займає його особистість, безпосередньо. Відтак, Л. Шнейдер [59] пояснює важливість особистісного підходу, що зумовлює актуальність вивчення особистості майбутнього психолога як суб'єкта професійної діяльності.

Дослідниця Л. Шнейдер визначає цільові компоненти особистісної підготовки майбутнього психолога. Вчена вважає, що важливими складовими виступають:

- робота з Я-концепцією, як можливість саморозуміння;
- робота із особистим стилем професійної діяльності та загальної життєдіяльності, як елемент самоприйняття;
- робота над особистою самоорганізацією, як здатністю до

саморегуляції [61].

Науковиця диференціювала такі аспекти підготовки майбутніх фахівців психологічної науки:

1. Співпраця студентів-психологів із досвідченими наставниками.
2. Можливість здійснювати професійну діяльність в якості психолога під час здобуття практичних навичок.
3. Формування та розвиток «внутрішнього діалогу» особистості психолога [58, 59, 61].

Модель логічних рівнів дозволяє узагальнити структуру професійної ідентичності майбутніх представників психологічної професії [63].

Логічні рівні виділяються у такому форматі:

1. Рівень реалізації місії. В цій площині знаходяться питання особистісної та професійної приналежності, розуміння сенсу професії психолога, її моральності та благородних мотивів. Реалізація своєрідної місії дозволяє вірити та здійснювати діяльність на покращення рівня життя інших людей, підвищення рівня їх культури, трансформації їх думок.

2. Рівень цінностей. У площині цінностей знаходиться велика кількість важливих показників, які кожен окремий дослідник вважає актуальними для якісного становлення психолога-професіонала. Зокрема, ними може виступати саморозвиток, повага до особистості іншого, професіоналізм як цінність, власна психологічна культура, компетентність у професійній діяльності, ерудованість, майстерність, авторитетність і т.п.

3. Рівень ідентичності. Характеризує набуття або відкидання визначених ролей та еталонів професійного та особистісного спрямування. Може свідчити про позиціонування себе у бажаному статусі.

4. Рівень здібностей. Містить в собі якості та навички, які постають необхідними вимогами та умовами професійної компетентності, майстерності, професіоналізму загалом. До таких професійних навичок можна віднести використання метафор, ведення консультативного діалогу, розуміння мови тіла та інших невербальних способів взаємодії, майстерність

інтерпретації, підбір актуальних запитань тощо.

5. Рівень поведінкових паттернів. Ця площина вміщує у собі стереотипні дії та пов'язані із ними стани, які супроводжують звичне професійне життя практичного психолога. Зокрема, такими паттернами можуть виступати алгоритми ведення консультативного діалогу, роботи з певними станами або проблемами.

6. Рівень оточення. Даний рівень включає в себе місце, час, визначені предмети, які стають невід'ємною складовою професійної діяльності психолога. Це ті елементи, які дозволяють фахівцеві відчувати себе у безпеці та організувати структуру своєї діяльності [63].

Структурування підходів до вивчення проблематики формування професійної ідентичності майбутніх психологів потребує врахування вищезазначених рівнів, їх спільній взаємодії, визначення ієрархії впливу та формуванню послідовності реалізації.

Психологиня Т. Ямчук змогла виділити чотири рівні вивчення проблематики формування професійної ідентичності та професійного становлення практичного психолога у майбутній професійній діяльності. Зокрема, дослідниця виокремила ці чотири рівні у так звані «зони інтеграції».

Перший рівень – особистісна інтеграція. Вона характеризується розумінням та усвідомленням особистих потреб, бажань, запитів, цілей, цінностей, переконань, власних життєвих перспектив, професійних амбіцій, приналежності до визначеного соціального статусу, наявності позиції по відношенню до минулого досвіду, розуміння актуальності феноменів, які супроводжують особистість.

Другий рівень – вплив освітнього простору, спрямованого на отримання професійної підготовки. Це широкий процес, який бере початок від студентської групи, викладацького складу до виконання визначених правил навчального закладу, підтримки традицій та формування нової історії закладу освіти.

Наступна зона, третій рівень – соціальна інтеграція. В умовах сучасної

ситуації, яка складається на ринку психологічних послуг рівень соціальної інтеграції визначає підготовку та адаптацію майбутнього психолога до глибинної професійної діяльності, знайомство із визначеними правилами професійної спільноти, наявними статусами та стандартами, традиціями та особливостями, вимогами та пропозиціями і т.п.

Четвертий рівень – міжнародна інтеграція. Ця зона інтеграції свідчить про можливість та рівень приналежності визначеної професійної спільноти у міжнародному середовищі до світового співтовариства [63].

Очевидно, що формування професійної ідентичності майбутнього практичного психолога, в тій чи іншій мірі, лежить у всіх чотирьох зонах інтеграції.

А. Сергеева, у своїх переконаннях, впевнена в тому, що сформована професійна ідентичність практичного психолога здійснює сприятливий вплив на входження психологічний простір молодого фахівця. Професійна ідентичність створює відчуття приналежності до спільноти професійних психологів. Власне, адекватна професійна ідентичність сприяє розвитку професійної рефлексії та можливості сформуванню реальний образ «Я» спеціаліста. Очевидно, що Я-концепція представника психологічної служби повинна передбачати наявність вміння зустрічатися із фрустрацією, труднощами і т.п. [49].

В свою чергу, І. Дружиніна стверджує, що процес здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня практичного психолога характеризується формуванням якісного комунікативного простору серед студентів. Власне, площина професійної комунікації дозволяє впевнитись в тому, що кожен наступний рівень розвитку майбутнього фахівця вказує на новий рівень розвитку професійної ідентичності. І він проходить шлях від розмитої та невизначеної ідентичності до здобутої. Це і дозволяє майбутнім представникам психологічної науки сформуванню орієнтацію на професійну діяльність [15].

Здійснений теоретико-методологічний аналіз доступних досліджень

дозволяє зробити висновок про наявність низки аспектів, які здійснюють вплив на становлення професійної ідентичності майбутніх психологів. В загальних рисах, їх можна розділити на зовнішні та внутрішні. Відповідно, внутрішніми чинниками стають: професійна активність, здібності, здобуті навички, інтереси, цілі та ін. В той час як зовнішніми аспектами виступають ті, які залежать не лише від особистості майбутнього фахівця (освітньо-кваліфікаційні вимоги, здобуття практичного досвіду і т.д.).

Опираючись на проведену роботу, ми робимо висновок, що вивчення загальних психологічних факторів, які здійснюють вплив на формування та становлення професійної ідентичності майбутніх фахівців психологічної галузі стає актуальним не лише для підвищення якості професійної підготовки майбутніх практичних психологів, але і для формування підґрунтя для їх особистісного та професійного зростання, яке дозволить їм реалізувати власні професійні амбіції.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

2.1. Методичні засади дослідження професійної ідентичності майбутніх психологів

Теоретичний аналіз проблеми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів показав її актуальність і значущість для наукових досліджень та практики вищої школи сьогодення. Перед нами постало важливе завдання здійснити констатувальне і формувальне дослідження даного феномену і знайти основні критерії успішного розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.

Дослідницька робота проводилася на базі психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету. У дослідженні брали участь 85 здобувачів вищої освіти заочної і денної форми навчання 2-й і 4-й курси: 2 курс (43 особи, віком від 18 до 20 років, серед них – 40 дівчат і 3 хлопця) і 4 курс (42 особи, віком від 20 до 25 років – 40 дівчат і 2 хлопця) (див. додаток А).

Наукове дослідження розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів проводилося у комфортних, безпечних і затишних умовах. Враховуючи світову ситуацію локдаунів під час захворювань на Covid-19 та переходи від очної до дистанційної форми навчання і знову до очної створювали певні креативні умови для науковця, який з користю використав дистанційну форму опитування і збору даних. Так, для кожного учасника емпіричного дослідження надавалася низка електронних запитань, стимульні матеріали тощо, які необхідно було заповнити і отримати результат, що теж радувало досліджуваних. Отримані результати науковцем-дослідником оброблялися і переводилися у проценти для якісного і кількісного аналізу. Досліджувана тема була прийнята позитивно учасниками дослідження і мала

свою актуальність щодо результатів, так як професія психолога набуває популярності і в соціальних мережах і в дистанційній роботі

Таким чином, наукове дослідження розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів мало на *меті* виявити:

- рівень розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів 2-го і 4-го курсів;
- виявити відмінності у розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів 2-го і 4-го курсів.

Варто розглянути поетапно комплекс психодіагностичних методик для реалізації поставлених науково-дослідницьких завдань див. табл.2.1.

Емпіричні методи підбиралися з врахуванням вікових особливостей студентського віку, а також тих наукових, новітніх розробок, які представлені у сучасному дослідницькому світі. Зазначаємо, що до таких провідних вчених у царині професійної ідентичності варто віднести А.А. Азбель, А.В. Грецова, Т.Д. Дубовицьку, Є.В. Єгорову, Є.О. Клімова, О.В. Радзімовську та інших. Дані вчені внесли величезний вклад у наукову психологію і здійснили апробацію валідних та стандартизованих методик з діагностики професійної ідентичності майбутніх психологів.

Вся діагностична процедура здійснювала за допомогою поетапних кроків наукової задачі, яка представлена в таблиці 2.1.

Так, наукове дослідження складалось із *двох етапів*. Відповідно до завдань дослідження *I етап* спрямований на виявлення рівня розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів; *II етап* спрямований на визначення відмінностей у показниках професійної ідентичності у студентів-психологів 2-го і 4-го курсів.

Перед *I етапом* важливою є процедура підбору психодіагностичних методик за допомогою яких буде здійснюватися реалізація наукових завдань.

Таким чином, нами було підбрано наступні психологічні методики діагностики професійної ідентичності у майбутніх психологів:

**Рівні, критерії і методики діагностики розвитку професійної
ідентичності майбутніх психологів**

Рівні	критерії	методики
I рівень <i>Професійна ідентичність</i>	Професійна ідентичність: усвідомлена, частково усвідомлена, неусвідомлена	Методика «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. додаток Б)
II рівень <i>Компоненти професійної ідентичності</i>	Когнітивно-рефлексивний, мотиваційно-ціннісний, проєктивно-поведінковий, емоційно-вольовий, діяльнісно-практичний	Методика «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. додаток Б)
III рівень <i>Особистісна професійна активність</i>	Професійна активність, спрямованість	Методика «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. додаток Б)
IV рівень <i>Альтернативна професійна ідентичність</i>	Наявність інтересу до іншої професії	Методика «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. додаток Б)
V рівень <i>Професійна спрямованість</i>	Професійна спрямованість	Методика «Визначення рівня професійної спрямованості» (Т.Д. Дубровицька) (див. додаток В)
VI рівень <i>Статус професійної ідентичності</i>	Невизначена, нав'язана професійна ідентичність, мораторій, сформована професійна ідентичність	Методика «Вивчення статусів професійної ідентичності» (А.Г. Грецов, А.А. Азбель) (СПП) (див. додаток Д)
VII рівень <i>Професійно важливі якості</i>	Відповідність особистісних якостей студентів вимогам професії	Методика «Уявний та реальний професійний образ» (О.В. Радзімовська) (див. додаток Е)

Представляємо опис запропонованих психодіагностичних методик дослідження професійної ідентичності майбутніх психологів:

1. *Методика «Опитування професійної ідентичності»* (О.В. Радзімовська) [42; 43; 44]. Дана методика призначена для виявлення різних рівнів і проявів професійної ідентичності, вона нараховує 48 запитань, які передбачають виявити загальний рівень професійної ідентичності і сім шкал: п'ять компонентів професійної ідентичності (когнітивно-рефлексивний, мотиваційно-ціннісний, проєктивно-поведінковий, діяльнісно-практичний і емоційно-вольовий), шоста шала – це особистісна професійна активність (ОПА), сьома шкала – це альтернатива професійної ідентичності (АПІ). Обробка результатів здійснюється у два кроки. Всі деталі методики і інтерпретація результатів представлені у додатку Б.

2. *Методика «Визначення рівня професійної спрямованості»* (Т.Д. Дубровицька) [42; 43; 44]. Дана методика включає 20 суджень, на які потрібно відповісти «так» чи «ні», що дає можливість з'ясувати рівень професійної спрямованості сучасної молоді. Завдяки методиці з'ясовується на скільки обраний фах подобається, присутність бажання працювати у професії і розвиватися в ній, або ж з'ясовуються складності студентів у навчанні за даною професією, тому що вона була вибрана випадково чи примусово тощо. Всі деталі методики і інтерпретація результатів представлені у додатку В.

3. *Методика «Вивчення статусів професійної ідентичності»* (А.Г. Грецов, А.А. Азбель) (СПІ) [42; 43]. Дана методика складається із 20 пунктів по кожному із яких є чотири варіанти відповідей. Потрібно вибрати той, який найкраще виражає точку зору досліджуваного. Наприкінці підрахунків методика пропонує розглянути чотири показника професійної ідентичності: невизначений стан професійної ідентичності, сформована професійна ідентичність, мораторій (криза вибору), нав'язана ідентичність. Всі деталі методики і інтерпретація результатів представлені у додатку Д.

4. *Методика «Уявний та реальний професійний образ»*

(*О.В. Радзімовська*) [42; 43; 44]. Дана методика передбачає виявлення професійно важливих якостей і умінь у студентів-психологів, які необхідно мати для реалізації себе у професії. Для проведення цього опитування використовувалася професіограма психолога. Всі деталі методики і інтерпретація результатів представлені у додатку Е.

II етап спрямований на визначення відмінностей у показниках професійної ідентичності у студентів-психологів 2-го і 4-го курсів.

Для порівняння результатів вираженості певних психологічних ознак (професійна ідентичність, компоненти професійної ідентичності, професійна спрямованість, статус професійної ідентичності, професійно важливі якості) у двох незалежних вибірках (у нашому випадку це студенти-психологи 2-х і 4-х курсів) використовувався *непараметричний метод відмінностей для незалежних вибірок Манна-Уїтні* [10; 30; 33; 41; 52].

Статистичний аналіз даних здійснювалися за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 22.0) [10; 30].

Таким чином, дослідження на тему «*Розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів*» проводилось зі студентами-психологами психолого-природничого факультету РДГУ. У дослідженні було використано 4-ри методики, які діагностують *сім позицій професійної ідентичності*: професійна ідентичність, компоненти-професійної ідентичності, особистісна професійна активність, альтернативна професійна ідентичність, професійна спрямованість, статус професійної ідентичності, професійно важливі якості. Дане дослідження дає можливість з'ясувати особливості динаміки розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.

2.2. Особливості розвитку та динаміка професійної ідентичності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки

Констатувальний етап дослідження розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів має ряд діагностичних процедур, які ми окреслили вище і розкриваємо у даному підпункті наукової роботи.

Експериментально-дослідницька робота проводилася на базі психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету. У дослідженні брали участь 85 здобувачів вищої освіти заочної і денної форми навчання 2-й і 4-й курси: 2 курс (43 особи, віком від 18 до 20 років, серед них – 40 дівчат і 3 хлопця) і 4 курс (42 особи, віком від 20 до 25 років – 40 дівчат і 2 хлопця) (див. додаток А).

Емпіричне дослідження проводилося у затишній і комфортній атмосфері для всіх її учасників. Етапи проходження опитування здійснювались в он-лайн форматі з врахуванням епідеміологічної ситуації в країні. Студенти-психологи як денної, так і заочної форми навчання проявили зацікавленість до досліджуваної теми і із задоволенням приймали участь у вивченні даного явища.

Даний підпункт наукової роботи включає відразу *два етапи* науково емпіричного дослідження:

I етап і *II етап* наукового дослідження спрямовані на виявлення рівня розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів і на визначення відмінностей у показниках професійної ідентичності у студентів-психологів 2-го і 4-го курсів.

Процедура емпіричного дослідження буде представлятися поетапно згідно рівнів і критеріїв діагностики професійної ідентичності майбутніх психологів.

У ході дослідження відмінностей між показниками професійної ідентичності майбутніх психологів використовувався непараметричний метод відмінностей для незалежних вибірок U-критерій Манна-Уїтні, що дає

можливість порівняти результати вираженості певних психологічних ознак у двох незалежних вибірках (у нашому випадку студенти-психологи 2 –х і 4 – х курсів).

І рівень – професійна ідентичність

діагностика професійної ідентичності у студентів-психологів

За методикою «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. рис. 2.1 і додаток Б.3) було виявлено, що 34,9% студентів 2 курсу та 11,9% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника «*професійна ідентичність*», що свідчить про неусвідомлену професійну ідентичність. Такі студенти не розуміють суть і роль професії, її переваги і потреби, вони і не прагнуть зрозуміти, перебувають у вищому навчальному закладі для «галочки», або щоб отримати лише паперовий диплом. Також до цієї категорії відносяться студенти, які «не бачать себе» в обраній професії; мають негативні емоції по відношенню до професії і не мають бажання розширювати свої професійні знання в цій сфері так, як невпевнені, що будуть працювати за цим фахом; у 48,8% студентів 2 курсу та 50,0% студентів 4 курсу спостерігаємо середній рівень вираженості даного показника, що свідчить про частково усвідомлену професійну ідентичність. Такі студенти цікавляться вибраною професією, однак відчують себе невпевнено в ній, наче як на «роздоріжжі». У них переважають суперечливі емоції до самої професії і її представників, вони постійно в сумнівах, тому інтерес до професії має ситуативний характер, так як можуть мати інтереси і до інших професій; а 16,3% студентів 2 курсу та 38,1% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника «*професійна ідентичність*», що свідчить про усвідомлену, сформовану професійну ідентичність. Такі студенти відчують себе представником обраної спільноти, схильні поділяти її цінності, переживають позитивні емоції щодо самої професії, так і до її представників. Вони прагнуть до розширення своїх професійних знань, умінь, навичок і бажають досягти успіхів у даній професії та реалізуватися в ній (див. додаток Б.3).

Таким чином, дана ситуація свідчить про те, що здобувачі вищої освіти 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості професійної ідентичності, що підкреслює частково усвідомлену професійну ідентичність сучасних студентів-психологів. Такі студенти цікавляться вибраною професією, однак відчують себе невпевнено в ній, наче як на «роздоріжжі». У них переважають суперечливі емоції до самої професії і її представників, вони перебувають постійно в сумнівах, тому інтерес до професії має ситуативний характер, так як можуть мати інтереси і до інших сфер діяльності.

Слід зазначити, що спостерігаємо значні відмінності між 2-м і 4-м курсами у прояві показника *«професійна ідентичність»*, що свідчить про рівень їх усвідомлення професійної ідентичності. Так, зауважуємо, що студенти 2-х курсів більш схильні до неусвідомлення своєї професії, у них ще чітко несформований професійний «Я образ», вони ще не відчують необхідність розширювати свої теоретичні і практичні знання з психології, вони наче приглядаються до професії і своїх можливостей в ній. А студенти 4-х курсів більш виважені і усвідомлені у професійній ідентичності. Більшість з них чітко розуміють свої бажання і потреби в професії, відчують себе представником психологічної спільноти і позитивно налаштовані на співпрацю з колегами і організаціями, прагнуть до власної реалізації в обраній професії.

Вище представлені дані також підтверджують результати, отримані за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, який дозволив встановити статистично достовірний характер відмінностей у вираженні показника *«професійна ідентичність»* між студентами-психологами 2-х і 4-х курсів (див. табл. 2.1 та додаток Б.3).

Варто відмітити, що показник *«професійна ідентичність»* ($\bar{X}_{2к} = 36,2$, $\bar{X}_{4к} = 58,9$; $p \leq 0,05$) має більш усвідомлений (вищий) рівень прояву у студентів-психологів 4-х курсів, ніж у студентів-психологів 2 курсів (див. табл. 2.1, рис. 2.1).

Таблиця 2.1

Відмінності між рівнем розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів 2-х і 4-х курсів

Показник	Студенти-психологи		p
	2 курс	4 курс	
	\bar{x}	\bar{x}	
професійна ідентичність*	36,2	58,9	0,022

* – $p \leq 0,05$

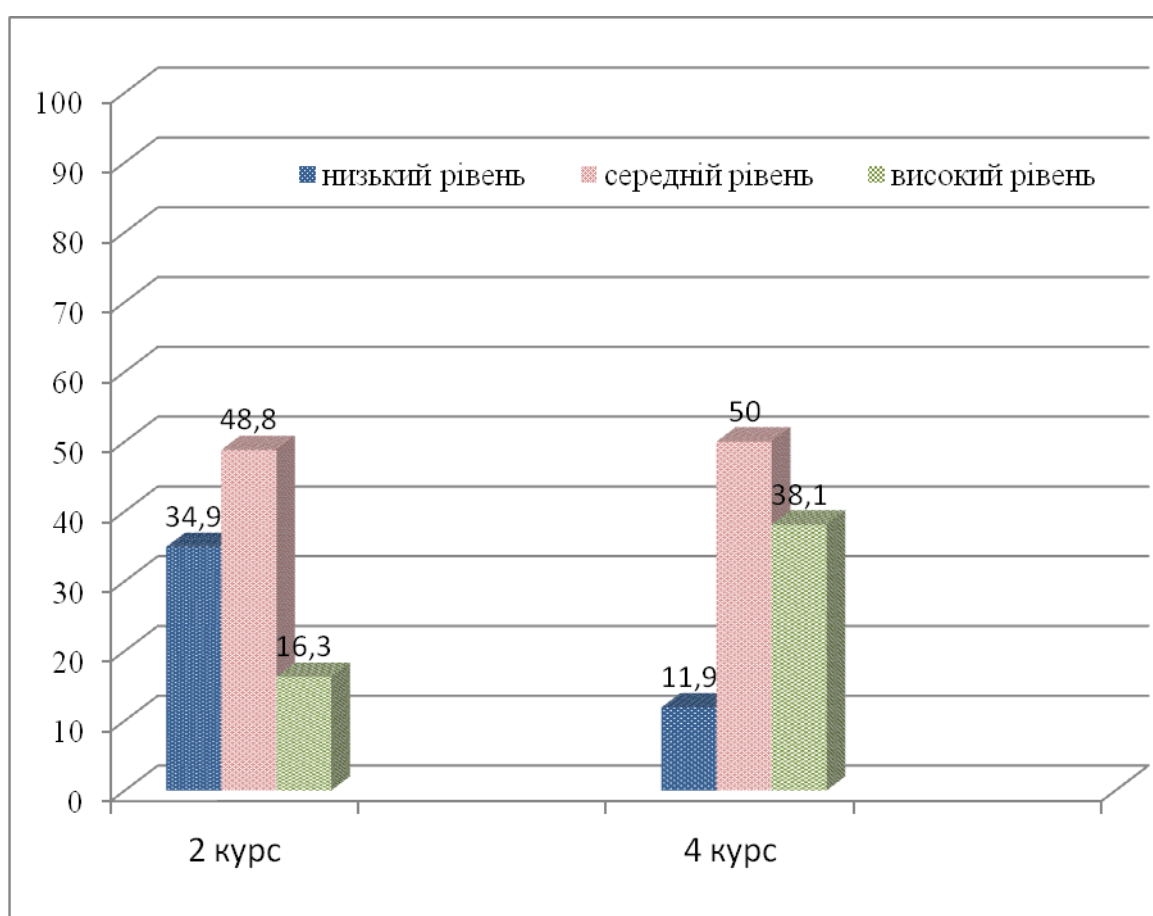

Рис. 2.1. Розподіл студентів-психологів 2-х і 4-х курсів (у %) за рівнем розвитку професійної ідентичності

Варто зазначити, що студенти-психологи 2-х і 4-х курсів, які мають середній рівень вираженості професійної ідентичності мають вже певні навички, вміння у професійній діяльності і адекватно оцінюють свої

можливості щодо подальшого розвитку чи нерозвитку у професії психолога, вони здатні усвідомлювати свої емоції, почуття, переживання, вибори і вчинки у майбутній професійній діяльності та їх наслідки для себе і для оточуючих, що допомагає студентам-психологам бути успішними серед студентської молоді і колег.

II рівень – компоненти професійної ідентичності

діагностика компонентів професійної ідентичності у студентів-психологів

За методикою **«Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська)** (див. табл. 2.2 і додаток Б.3) було виявлено, що 30,2% студентів 2 курсу та 19,0% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника *«когнітивно-рефлексивний компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про відсутність у даних студентів інтересу до вибраної професії, невідповідність особистісних якостей щодо професії. Такі студенти не бажають вчитися професійним основам і відповідати вимогам майбутньої професії тощо; у 53,5% студентів 2 курсу та 45,3% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву даного показника, що свідчить про присутність у майбутніх психологів інтересу до професії, можливо не в повній мірі, однак певні спроби існують у розкритті ідеальних зразків професії, у отриманні додаткових знань про психологію, у бажанні бути дотичним до професійної спільноти; 16,3% студентів 2 курсу та 35,7% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника *«когнітивно-рефлексивний компонент професійної ідентичності»*, що характеризує їх як активних і успішних студентів у вибраній професійній діяльності. Такі студенти-психологи розвивають у собі особистісні якості до обраної професії, усвідомлюють себе представником даної професії, розкривають рівень знань майбутньої професії і дотримуються відповідних вимог у професії (див. додаток Б.3 та табл. 2.2).

Виявлено, що показник *«мотиваційно-ціннісний компонент професійної ідентичності»* у 39,5% студентів 2 курсу і 30,9% студентів 4 курсу

має низький рівень прояву, що свідчить про малу значимість професій для даних студентів. Такі студенти мало приділяють часу для формування професійних цінностей, не бажають само реалізовуватися в ній, не бажають бути дотичними до професійної спільноти; у 51,2% студентів 2 курсу та 47,7% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«мотиваційно-ціннісний компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про присутність у майбутніх психологів значимість до вибраної професії, вони пробують сформувавши певні професійні цінності, завжди вмотивовують себе до навчання і отримання нових знань з професії, однак іноді зустрічаються із труднощами і можуть розчаровуватися; у 9,3% студентів 2 курсу та 21,4% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника *«мотиваційно-ціннісний компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про прояв значущості, цінності обраної професії для студентів. Вони постійно формують у собі професійні якості, цінності, активно приймають участь у різних психологічних заходах (семінарах, конференціях, майстер-класах) (див. додаток Б.3 та табл. 2.2).

Досліджено, що показник *«проективно-поведінковий компонент професійної ідентичності»* у 30,2% студентів 2 курсу і 23,8% студентів 4 курсу має низький рівень прояву, що свідчить про відсутність сформованості професійних планів, намагань, перспектив, бажань тощо. Такі студенти не виражають бажання залишитися у цій професії і завжди здійснюють пошуки у інших сферах діяльності; у 55,9% студентів 2 курсу та 50,1% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«проективно-поведінковий компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про певні бажання і плани реалізації у майбутній психологічній професії, які можуть змінюватися час від часу, але до кардинальних зрушень не доходить. Такі студенти будують професійні наміри і намагаються їх дотримуватися, щоб досягати успіху в психології; а у 13,9% студентів 2 курсу та 26,1% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника *«мотиваційно-ціннісний компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про їх сформованість професійних планів. Вони чіткі, самостійні у своїх рішеннях і точно знають, що хочуть

залишитися у своїй майбутній професії і досягнути успіху (див. додаток Б.3 та табл. 2.2).

Виявлено, що показник *«емоційно-вольовий компонент професійної ідентичності»* у 25,6% студентів 2 курсу і 19,0% студентів 4 курсу має низький рівень прояву, що свідчить про відсутність позитивних емоцій щодо вибраної професії. Такі студенти не проявляють вольові якості у дослідженні даної професії і не прагнуть отримати знання в її області; у 46,5% студентів 2 курсу та 42,9% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«емоційно-вольовий компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про певні позитивні емоції, почуття студентів-психологів до обраної професії. Вони хочуть бути представником майбутньої професії і проявляти вольові якості у навчанні професійної грамоти; а у 27,9% студентів 2 курсу та 38,1% студентів 4 курсу високий середній рівень прояву показника *«емоційно-вольовий компонент професійної ідентичності»*, що вказує на переважаючі емоції та почуття студентів-психологів у їх ставленні до обраної професії та себе як її представника. Вони проявляють позитивні емоції в процесі навчання і роботи за спеціальністю і вміло проявляють вольові якості в процесі професійного становлення (див. додаток Б.3 та табл. 2.2).

Визначено, що показник *«діяльнісно-практичний компонент професійної ідентичності»* у 32,5% студентів 2 курсу і 28,6% студентів 4 курсу має низький рівень прояву, що свідчить про утруднення використання на практиці отриманих професійних знань, умінь та навичок. Такі студенти не мають бажання до вивчення майбутньої професії і не прагнуть практикувати її ази; у 51,2% студентів 2 курсу та 47,6% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«діяльнісно-практичний компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про певні прагнення і намагання майбутніх психологів практикувати отриманні професійні знання і досвід у волонтерській роботі, пізнавати виробничу психологічну діяльність; а у 16,3% студентів 2 курсу та 23,8% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«діяльнісно-практичний компонент професійної ідентичності»*, що свідчить про успішне

використання отриманих в процесі навчання професійних знань, умінь та навичок. Такі студенти-психологи з цінністю і відповідальністю ставляться до праці за обраним фахом (див. додаток Б.3 та табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Розподіл студентів-психологів 2-х і 4-х курсів (у %) за рівнями розвитку професійної ідентичності

показники	студенти-психологи 2 курс			студенти-психологи 4 курс		
	рівні у%			рівні у %		
Компоненти професійної ідентичності	Н	С	В	Н	С	В
когнітивно-рефлексивний	30,2	53,5	16,3	19,0	45,3	35,7
мотиваційно-ціннісний	39,5	51,2	9,3	30,9	47,7	21,4
проективно-поведінковий	30,2	55,9	13,9	23,8	50,1	26,1
емоційно-вольовий	25,6	46,5	27,9	19,0	42,9	38,1
діяльнісно-практичний	32,5	51,2	16,3	28,6	47,6	23,8
Шкали професійної ідентичності						
особистісна професійна активність	30,2	51,2	18,6	23,8	42,9	33,3
альтернативна професійна ідентичність	23,3	48,8	27,9	35,7	42,9	21,4

Примітка*: Н - низький рівень, С - середній рівень, В - високий рівень

Таким чином, отримані дані свідчать про те, що майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості за критеріями професійної ідентичності. Так, студенти-психологи проявляють інтерес до обраної професії, усвідомлюють себе представниками даної спеціальності, намагаються розвивати професійні цінності, бути частиною професійної спільноти, вчать чітко і структурно формувати професійні плани і дотримуватися їх, хоча не завжди це у них виходить. Майбутні психологи досить емоційні і швидко захоплюються професією і так само швидко остивають, що впливає на сприйняття реальності професії психолога. Вони прагнуть проявляти вольові якості в процесі професійного становлення і

частіше застосовувати отримані професійні знання на практиці.

III рівень – особистісна професійна активність
діагностика особистісної професійної активності у студентів-
психологів

За методикою «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. табл. 2.2 і додаток Б.4) було виявлено, що 30,2% студентів 2 курсу та 23,8% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника-шкали «*особистісна професійна активність*», що свідчить про відсутність у даних студентів активності у професії, відсутність у розумінні їх ролі у професійній ідентичності. Такі студенти не бажають напружуватися у навчанні і вирішувати певні задачі і професійно зростати. Вони більше насолоджуються студентським життям як до веселого і легкого відпочинку і можливою побути ще дітьми; у 51,2% студентів 2 курсу та 42,9% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника «*особистісна професійна активність*», що свідчить про бажання даних студентів бути активними у своїй професії, але не завжди так виходить. Такі студенти-психологи усвідомлюють власну роль у професійній ідентичності і розуміють, що від їх прагнення багато чого залежить, тому через труднощі, але йдуть до своєї цілі; у 18,6% студентів 2 курсу та 33,3% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника «*особистісна професійна активність*», що свідчить про їх активність, професійну спрямованість і усвідомлення відповідальності власної ролі в процесі розвитку професійної ідентичності (див. додаток Б.4 та рис. 2.2).

Отриманні дані свідчать, що показник-шкала «*особистісна професійна активність*» знаходиться на середньому рівні вираженості у майбутніх психологів обох курсів, що свідчить про бажання даних студентів бути активними у своїй професії, що не завжди їм вдається. Такі студенти-психологи усвідомлюють власну роль у професійній ідентичності і розуміють, що від їх прагнення багато чого залежить, тому через труднощі, але йдуть до своєї цілі, розв'язують життєві задачі і максимум практикують

отриманні знання, щоб мати професійний якісний досвід.

IV рівень – альтернативна професійна ідентичність
діагностика альтернативної професійної ідентичності у студентів-
психологів

За методикою «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. табл. 2.2 і додаток Б.5) було виявлено, що 23,3% студентів 2 курсу та 35,7% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника-шкали «альтернативна професійна ідентичність», що свідчить про відсутність у даних студентів-психологів бажання вивчати іншу професію чи переходити на інший факультет тощо. Такі студенти-психологи залишаються при своїх професійних інтересах і не шукають іншої альтернативи, так як вже визначилися і будуть відкривати для себе психологію як фах і спеціальність ; у 48,8% студентів 2 курсу та 42,9% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника «альтернативна професійна ідентичність», що свідчить про певні сумніви даних студентів у обраній професії і вони час від часу шукають іншу альтернативу, так як мають хист ще до певних видів діяльності. Такі студенти бажають зробити поєднання психології з іншою професією, наприклад менеджер персоналу чи тренер з певного виду спорту тощо; у 27,9% студентів 2 курсу та 21,4% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника «альтернативна професійна ідентичність», що свідчить про їх велике бажання змінити професію, так як мають ідентичність з іншою професією чи професіями. Такі студенти працюють чи захоплюються зовсім іншим видом діяльності, яка не пов'язана з психологією і тому їм дискомфортно бути в цьому середовищі. Вони зрозуміли, що психологія це не для них і вони готові бути спеціалістом з іншої сфери, наприклад, хореограф, музикант, айті-працівник тощо(див. додаток Б.5 та рис. 2.2).

Отриманні дані свідчать, що показник-шкала «альтернативна професійна ідентичність» знаходиться на середньому рівні вираженості у обох курсах студентів-психологів, що характеризує їх як талановитих і

креативних осіб і свідчить про певні сумніви даних студентів у обраній професії і вони час від часу шукають іншу альтернативу, так як мають хист ще до певних видів діяльності. Такі студенти бажають зробити поєднання психології з іншою професією, наприклад менеджер персоналу чи тренер з певного виду спорту тощо.

Слід зазначити, що рівень прояву критеріїв і шкал професійної ідентичності між студентами-психологами 2-х і 4-х курсів мають певні відмінності, які виражаються у готовності майбутніх психологів до професійної ідентичності. Так, більш явно виражена професійна ідентичність спостерігається у студентів-психологів 4-х курсів, ніж у студентів-психологів 2-х курсів, що свідчить про зрілість і визначеність представників 4-го курсів у професійній діяльності, особливо у прагненні вдосконалитися в психології і бути дотичними до професійної спільноти тощо.

Вище представлені дані також підтверджують результати, отримані за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, який дозволив встановити статистично достовірний характер відмінностей у вираженні показників - критеріїв і шкал *професійної ідентичності* між студентами-психологами 2-х і 4-х курсів (див. табл. 2.3).

Аналізуючи дані таблиці 2.3, слід зазначити, що показники *«когнітивно-рефлексивний компонент професійної ідентичності»* ($\bar{x}_{2к} = 6,5$, $\bar{x}_{4к} = 12,3$; $p \leq 0,05$); *«мотиваційно-ціннісний компонент професійної ідентичності»* ($\bar{x}_{2к} = 5,8$, $\bar{x}_{4к} = 10,9$; $p \leq 0,05$); *«емоційно-вольовий компонент професійної ідентичності»* ($\bar{x}_{2к} = 6,9$, $\bar{x}_{4к} = 12,8$; $p \leq 0,05$); *«шкала особистісної професійної активності»* ($\bar{x}_{2к} = 6,3$, $\bar{x}_{4к} = 11,9$; $p \leq 0,05$) мають вищий рівень вираженості у студентів-психологів 4-х курсів, ніж у студентів-психологів 2-х курсів. А показники *«проективно-поведінковий компонент професійної ідентичності»*, *«діяльнісно-практичний компонент професійної ідентичності»* і *«шкала альтернативної професійної ідентичності»* в однаковій мірі притаманні студентам як 4-м, так і 2-м курсам.

Таблиця 2.3

**Відмінності між критеріями і шкалами професійної ідентичності
у студентів-психологів 2-х і 4-х курсів**

показники	студенти-психологи 2 курс	студенти-психологи 4 курс	р
	x	\bar{x}	
Компоненти професійної ідентичності			
когнітивно-рефлексивний*	6,5	12,3	0,025
мотиваційно-ціннісний*	5,8	10,9	0,033
проективно-поведінковий	6,1	8,4	0,520
емоційно-вольовий*	6,9	12,8	0,022
діяльнісно-практичний	5,0	7,7	0,141
Шкали професійної ідентичності			
особистісна професійна активність*	6,3	11,9	0,042
альтернативна професійна ідентичність	7,4	6,2	0,121

* – $p \leq 0,05$

Дані показники свідчать про те, що студенти-психологи 2-х курсів знаходяться саме в адаптаційному періоді у вищому навчальному закладі, вони пристосовуються до нових умов соціалізації і до професії, що звісно відображається у їх сумнівах, пошуках і виборах. Їм властиве критичне відношення до себе і до оточуючих, тривожність, низький рівень саморегуляції і рефлексії, заважає розвивати професійну ідентичність і нести відповідальність за вибір своєї професії. В свою чергу студенти-психологи 4-х курсів є більш сміливіші, вільніші і спокійніші, вони чітко знають, що хочуть у обраній професії і готові вивчати і відстоювати свої права і норми,

вони розуміють переваги і складності професії психолога, готові шукати конструктивний вихід з професійних задач. Студенти-психологи 4-х курсів постійно активні у навчальних заходах і здійснюють пошуки додаткового психологічного розвитку для вивчення обраної професії, з цікавістю підходять до викладачів і запитують про практичну діяльність за спеціальністю і головне несуть відповідальність за свій вибір і розвивають професійну ідентичність.

V рівень – професійна спрямованість

діагностика професійної спрямованості у студентів-психологів

За результатами методики **«Визначення рівня професійної спрямованості»** (Т.Д. Дубровицька) (див. рис. 2.2 і додаток В.3) було виявлено, що 37,2% студентів 2 курсу та 14,3% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника *«професійна спрямованість»*, що свідчить про вимушеність даних студентів навчатися на даному факультеті, вони вступили на дану спеціальність не заради інтересу, а за ради інших причин, наприклад: це бажання батьків щодо їх навчання, близькість до будинку, бажання просто отримати диплом/корочку. Такі студенти захоплені іншою професією і їх професійна спрямованість направлена туди, де вони компенсуються і розвиваються. Тож психологія для таких студентів-психологів є утрудненою і проблематичною; у 44,2% студентів 2 курсу та 50,0% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«професійна спрямованість»*, що свідчить про помірну професійну спрямованість даних студентів-психологів, які наче і захоплені своєю професією і в той же час тримають фокус уваги на інших видах діяльності. Вони намагаються працювати за фахом, шукають спільних знайомих в цій сфері, щоб було легше і зрозуміліше. Їх професійна спрямованість є не дуже активною, але і не інертною, вони у навчальний час займаються професією, а у вільний час мають інші свої уподобання і про професійне навчання і не згадують. Тому дана спрямованість є стриманою і може «прорости» у кращий варіант,

якщо підтримати мотивацію до вивчення даної професії; у 18,6% студентів 2 курсу та 35,7% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника *«професійна спрямованість»*, що свідчить про високі прагнення студентів-психологів вивчати вибрану професію, вдосконалювати свою майстерність, професійно розвиватися, у вільний час займатися справами, які мають відношення до майбутньої професії тощо.

Таким чином, здобувачі вищої освіти 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості показника *«професійна спрямованість»*, що підкреслює незначну захопленість своєю професією даних студентів-психологів, які наче і цікавляться своєю професією і в той же час тримають фокус уваги на інших видах діяльності. Вони намагаються працювати за фахом, шукають спільних знайомих в цій сфері, щоб було легше і зрозуміліше. Їх професійна спрямованість є не дуже активною, але і не інертною, вони у навчальний час займаються професією, а у вільний час мають інші свої уподобання і про професійне навчання не згадують. Тому дана спрямованість є стриманою і може *«прорости»* у кращий варіант, якщо підтримати мотивацію до вивчення даної професії.

Слід зазначити, що спостерігаємо значні відмінності між 2-м і 4-м курсами у прояві показника *«професійна спрямованість»*, що свідчить про рівень їх недостатньої професійної спрямованості. Так, зауважуємо, що студенти 2-х курсів більш схильні до сумнівів у своїй професії, у них ще формується розуміння своєї спеціальності, тому фокус уваги вони розпорошують і на інші види діяльності чи професії. А студенти 4-х курсів більш визначені у професійній спрямованості. Більшість з них прагнуть опанувати професією, обраний фах їм подобається і вони часто вдосконалюють свою майстерність тощо.

Вище представлені дані також підтверджують результати, отримані за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, який дозволив встановити статистично достовірний характер відмінностей у вираженні показника *«професійна спрямованість»* між студентами-психологами 2-х і 4-х курсів (див. табл. 2.4 та

додаток В.3).

Варто відмітити, що показник «професійна спрямованість» ($\bar{x}_{2к} = 7,5$, $\bar{x}_{4к} = 14,6$; $p \leq 0,05$) має більш визначений рівень прояву у студентів-психологів 4-х курсів, ніж у студентів-психологів 2 курсів (див. табл. 2.4, рис. 2.2).

Таблиця 2.4

Відмінності між рівнем розвитку професійної спрямованості у студентів-психологів 2-х і 4-х курсів

Показник	Студенти-психологи		р
	2 курс	4 курс	
	\bar{x}	\bar{x}	
професійна спрямованість*	7,5	14,6	0,031

* – $p \leq 0,05$

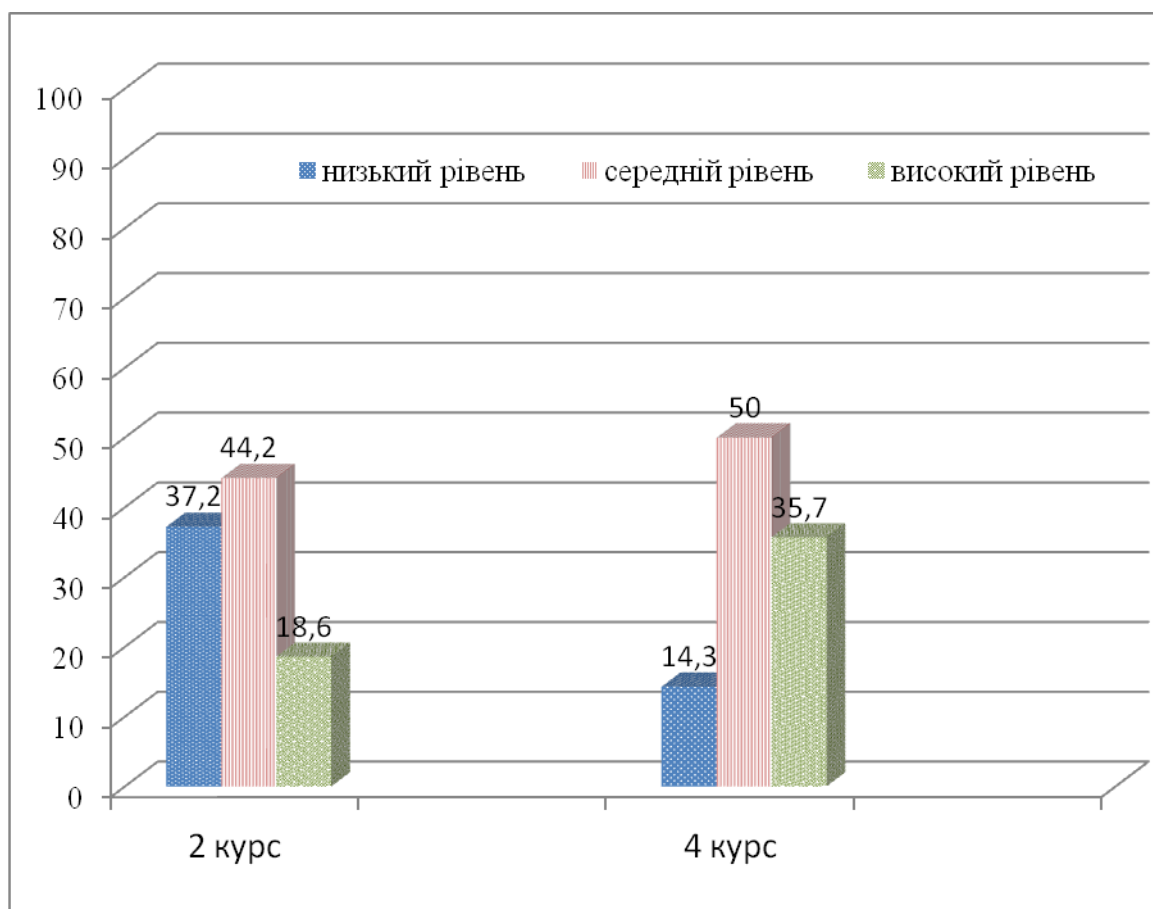

Рис. 2.2. Розподіл студентів-психологів 2-х і 4-х курсів (у %) за рівнем розвитку професійної спрямованості

Варто зазначити, що студенти-психологи 2-х і 4-х курсів, які мають середній рівень вираженості професійної спрямованості проявляють інтерес до психології, цікавляться її новинками і бажають випробувати психологічні знання на практиці.

VI рівень – статус професійної ідентичності

діагностика статусів професійної ідентичності у студентів-психологів

За результатами методики **«Вивчення статусів професійної ідентичності»** (А.Г. Грецов, А.А. Азбель) (див. рис. 2.5 і додаток Д.3) було виявлено, що 13,9% студентів 2 курсу та 38,1% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника *«невизначена професійна ідентичність»*, що свідчить свідомий вибір даних студентів-психологів у виборі професії, вони чітко знають що хочуть і куди спрямовувати свою енергію; у 55,9% студентів 2 курсу та 52,6% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника *«невизначена професійна ідентичність»*, що свідчить про змішані плани щодо професійної реалізації студентів-психологів. Вони невпевнені до кінця у своєму виборі, не завжди проявляють інтерес у вивчені професії, час від часу живуть сьогоднішнім не задумуючись про майбутнє; у 30,2% студентів 2 курсу та 9,3% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника *«невизначена професійна ідентичність»*, що свідчить про відсутність чітких планів і цілей щодо вибраної професії, вони поводять себе як діти чи підлітки, які живуть в своє задоволення і нічого не планують у своїй реалізації.

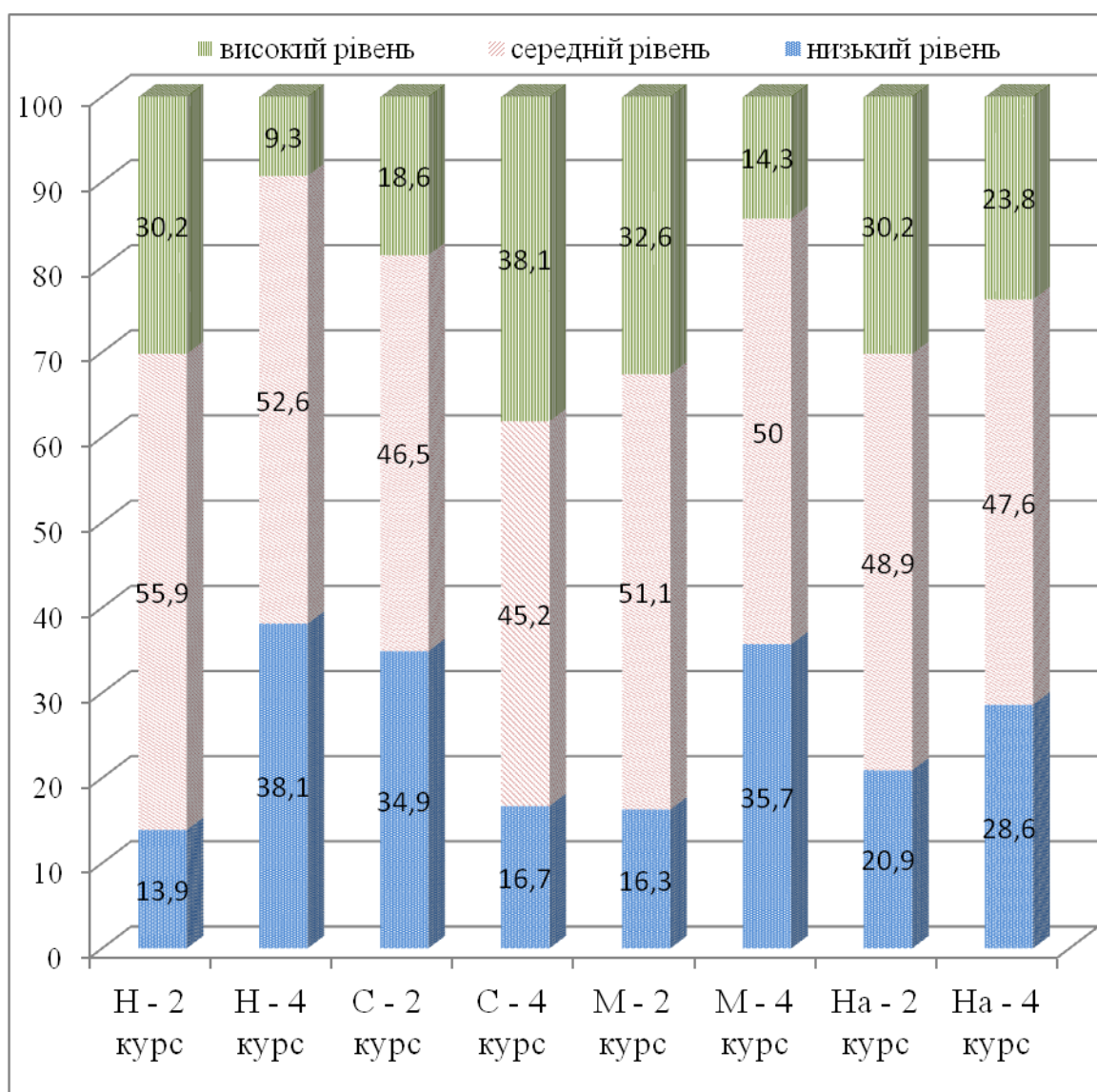
За показником *«сформована професійна ідентичність»* ми спостерігаємо наступні результати: у 34,9% студентів 2 курсу та 16,7% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника, що свідчить про відсутність сформованої професійної ідентичності. Такі студенти не знають що вони хочуть і завжди

сумніваються у прийнятті рішень і виборів у житті, вони не мають знань і можливостей рухати своє майбутнє; у 46,5% студентів 2 курсу та 45,2% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника, що свідчить про помірну усвідомленість професійної ідентичності, яка проявляється в бажанні пізнати обрану професію, навчитися володіти її знаннями і перспективами, планувати майбутнє і вивчати цінності психології і сформувати систему знань про себе; у 18,6% студентів 2 курсу та 38,1% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника, що свідчить про усвідомлений їх вибір подальшого професійного розвитку, вони впевнені в правильності прийнятого рішення про професійне майбутнє, вони сформували систему знань про себе і про свої професійні цінності, цілі і життєві переконання (див. рис. 2.3 і додаток Д.3).

Показник *«мораторій професійної ідентичності»* має наступні результати: у 16,3% студентів 2 курсу та 35,7% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника, що свідчить про відсутність кризи у виборі професії. Такі студенти-психологи дуже добре орієнтуються у тому, що вони хочуть і їх професійний вибір завжди чіткий, виважений і результативний; у 51,1% студентів 2 курсу та 50,0% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника, що свідчить про певні кризисні моменти у пошуку професійної приналежності, приміряння різних професій для того, щоб знайти саме свій професійний образ; у 32,6% студентів 2 курсу та 14,3% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника, що свідчить про постійний пошук альтернативних професійних варіантів студентами. Вони знаходяться завжди в пошуках нових професій, прагнуть більше дізнатися про професії і шляхи їх отримання (див. рис. 2.3 і додаток Д.3).

За показником *«нав'язана професійна ідентичність»* ми спостерігаємо наступні результати: у 20,9% студентів 2 курсу та 28,6% студентів 4 курсу мають низький рівень прояву показника, що свідчить про самостійний вибір своєї професії даними студентами, про знання професійних цінностей і бажання реалізуватися у психології; у 48,9% студентів 2 курсу та 47,6% студентів 4 курсу мають середній рівень прояву показника, що свідчить про певний несамостійний

вибір обраної професії, так як вони в певних питаннях прислухалися до авторитетів: батьків, друзів; у 30,2% студентів 2 курсу та 23,8% студентів 4 курсу мають високий рівень прояву показника, що свідчить про несамотійний професійний вибір даних студентів, які прислухалися до авторитетів: батьків, друзів. Такий вибір забезпечує комфортний стан, уникнення переживання для студентів, однак даний професійний вибір може не відповідати інтересам і здібностям самого студента (див. рис. 2.3 і додаток Д.3).

*Примітка. Н – невизначена, С – сформована, М- мораторій, На – нав’язана

Рис. 2.3. Розподіл студентів-психологів 2-х і 4-х курсів (у %) за рівнем прояву статусів професійної ідентичності

Таким чином, майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості показника «*статус професійної ідентичності*», що свідчить про часткову усвідомленість професійної ідентичності, яка проявляється у бажанні пізнавати обрану професію, навчитися володіти її знаннями і перспективами, планувати майбутнє і вивчати цінності психології та формувати систему знань про себе тощо. Також такі студенти-психологи іноді проявляють невпевненість у своєму виборі, вони можуть попадати в певні кризисні моменти щодо пошуку професійної приналежності, приміряючи різні професії для того, щоб знайти саме свій професійний образ, часом їхній вибір професії є несамотійним, так як вони в певних питаннях прислухаються до авторитетів: батьків, друзів тощо.

Слід зазначити, що спостерігаємо значні відмінності між 2-м і 4-м курсами у прояві показника «*статус професійної ідентичності*», що свідчить про рівень їх різно-проявленої професійної ідентичності. Так, зауважуємо, що студенти 2-х курсів більш схильні до *невизначеної, нав'язаної професійної ідентичності і до мораторію*, що свідчить про недостатню їх зрілість у виборі професії і усвідомленість професійних цінностей і переваг. А студенти 4-х курсів більш схильні до сформованої професійної ідентичності, яка проявляється у усвідомленому і впевненому виборі професії і у бажанні бути успішним її представником.

Вище представлені дані також підтверджують результати, отримані за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, який дозволив встановити статистично достовірний характер відмінностей у вираженні показника «*статус професійної ідентичності*» між студентами-психологами 2-х і 4-х курсів (див. табл. 2.5 та додаток Д.3).

Варто відмітити, що показники *статусу професійної ідентичності*: «*невизначена професійна ідентичність*» ($\bar{x}_{2к} = 14,2$, $\bar{x}_{4к} = 8,5$; $p \leq 0,05$);

«сформована професійна ідентичність» ($\bar{x}_{2к} = 7,2$, $\bar{x}_{4к} = 15,3$; $p \leq 0,05$), «мораторій професійної ідентичності» ($\bar{x}_{2к} = 10,5$, $\bar{x}_{4к} = 4,8$; $p \leq 0,05$) мають більш визначений рівень прояву у студентів-психологів 4-х курсів, ніж у студентів-психологів 2 курсів (див. табл. 2.5, рис. 2.3).

Таблиця 2.5

Відмінності між рівнем розвитку статусів професійної ідентичності у студентів-психологів 2-х і 4-х курсів

Показник	Студенти-психологи		p
	2 курс	4 курс	
<i>статус професійної ідентичності</i>	\bar{x}	\bar{x}	
невизначена*	14,2	8,5	0,021
сформована*	7,2	15,3	0,018
мораторій*	10,5	4,8	0,026
нав'язана			

* – $p \leq 0,05$

Варто зазначити, що студенти-психологи 2-х і 4-х курсів, які мають середній рівень вираженості статусів професійної ідентичності мають усвідомленні наміри щодо вибраної професії і прагнуть її вивчати і вдосконалювати у своєму житті.

VII рівень – професійно важливих якостей

діагностика професійно важливих якостей у студентів-психологів

За результатами методики «Уявний та реальний професійний образ» (О.В. Радзімовська) (див. додаток Е.2) було виявлено, що студенти-психологи 2-х курсів надають перевагу таким важливим професійним якостям як: оригінальність, винахідливість, різнобічність (11,6%), терпимість, без оціночне ставлення до людей (9,3%), інтерес і повагу до іншої людини (9,3%), прагнення до самопізнання і саморозвитку (9,3%), що свідчить про творчих і різносторонніх 2-го курсників майбутніх психологів, які мають особистісну базу для пізнання

себе і інших, інтерес і повагу до людей. До найменш привабливих професійних якостей студенти-психологи 2-х курсів віднесли: високий ступінь особистісної відповідальності (4,6%); цілеспрямованість, наполегливість (4,6%), ерудованість (4,6%), що свідчить про неготовність даних студентів брати на себе відповідальність і працювати на повну силу, вони ще приглядаються до професії і своїх істинних намірів.

Студенти-психологи 4-х курсів надають перевагу таким важливим професійним якостям як: високий ступінь особистісної відповідальності (9,5%), цілеспрямованість, наполегливість (9,5%), що свідчить про визначеність даних студентів-психологів зі своїми професійним напрямком, які впевнено демонструють свою професійну ідентичність і бажання розвиватися у сфері психології. До найменш привабливих професійних якостей студенти-психологи 4-х курсів віднесли: винахідливість (4,8%); ініціативність (4,8%), що свідчить про певну тунельність і сконцентрованість уваги студентів-психологів 4-х курсів на консервативних позиціях психологічної науки, що в дечому може їх обмежувати у досягненні якісних професійних результатів (див. додаток Е.2).

Таким чином, майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають гарно розвинуті психологічні професійні якості, що свідчить про хорошу особистісну базу студентів-психологів у розвитку себе в даній професії і набуття основних знань і вмінь самореалізації у сучасних конкурентних умовах життя. Студенти 2-х і 4-х курсів є кмітливими, допитливими, тактовними, емпатійними, цілеспрямованими, винахідливими, ерудованими, відповідальними, наполегливими і інтуїтивними і т.д.

Емпіричний аналіз результатів показав, що сформованість професійної ідентичності більш притаманна майбутнім психологам 4-х курсів, ніж 2-х курсів, що свідчить про вікові і адаптаційні прояви студентів-психологів у набутті професійності і професійних якостей. Так як студенти-психологи 2-х курсів ще перебувають на етапі спостереження і приміряння на себе професію психолога, то студенти-психологи 4-х курсів вже чітко визначені зі своїм професійним вибором і успішно рухаються у напрямку професійного

вдосконалення і практики.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

3.1. Змістові та процесуальні аспекти впровадження програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів

Сучасна суспільна ситуація вимагає перегляду загальних тенденцій та підходів до професійної підготовки майбутніх практичних психологів. Власне, запити сучасності потребують трансформації освітнього процесу у вищому навчальному закладі. Відповідно, отримання базової професійної підготовки виступає є унікальним видом діяльності. Цей вид діяльності ґрунтується на засвоєнні майбутніми фахівцями авторитетного досвіду від наставників, завдяки якому вони отримують можливість будувати уявлення про загальну професійну діяльність та особистість психолога, безпосередньо.

Молоді фахівці у перші роки свого професійного шляху розуміють основну мету прикладених зусиль, використовують здобуті знання та навички під час здобуття професійної освіти, пристосовуються до загальних умов праці. На початкових етапах становлення професійної особистості рушієм цього явища стає своєрідний конфлікт, який зводить між собою уявлення молодого спеціаліста та реальну ситуацію професійної діяльності. Основною психологічною ознакою особистості, яка починає свою практичну професійну діяльність стає тенденція до самоствердження в умовах нової для себе ситуації, побудові відносин із соціальним простором, обрання нових ролей, прагнення ідентифікувати себе із професійним співтовариством, його

вимогами, цінностями, цілями та переконаннями.

Оцінюючи загальні умови професійної підготовки майбутніх практичних психологів, варто визнати, що освітній процес в умовах вищого навчального закладу акцентує увагу на передачі теоретичних знань, формування предметних вмінь та навичок. Проте важливо розуміти, що підвищення рівня особистісного та професійного розвитку в умовах сучасної ситуації можливе за умови відходу від традиційних методів навчання. Відтак, науковці сучасності розглядають питання важливості використання активних прийомів та методів підготовки майбутніх практичних психологів, які працюють, завдяки можливості впливу на активізацію до самопізнання, формування професійної ідентичності, самоактуалізацію та усвідомлення реальних можливостей та потреб [16].

Л. Шнейдер вважає, що внутрішніми передумовами формування та становлення професійної ідентичності стають:

- позитивне бачення себе як суб'єкта професійної діяльності;
- наявність позитивної емоційної атмосфери при здобутті інформації про професію;
- позитивне сприйняття власної приналежності до професійного співтовариства;
- готовність фахівця брати на себе відповідальність за здійснену професійну діяльність;
- успішне засвоєння вимог, правил, обов'язків, норм професійної діяльності;
- мотивація до успішної реалізації власних амбіцій у обраній професійній діяльності;
- характер вияву та самоприйняття образу я у екзистенційному та функціональному контекстах [60].

Т. Ямчук здійснила спробу виділити основні психологічні детермінанти, які пояснюють та супроводжують розвиток професійної ідентичності. Ними стали:

1. Розуміння змісту професії, її морально-етичних засад.
2. Наявність особистісно-значущих професійних цінностей, цілей, переконань, усвідомлення власної мотивації до професійної діяльності.
3. Розуміння майбутніх перспектив у професійному та особистісному контекстах.
4. Наявність сформованих професійних навичок, які постають вимогами до професійної готовності та компетентності.
5. Розуміння особливостей власної професійної поведінки.
6. Вміння здійснювати контроль власних емоцій, оцінок та станів.
7. Наявність позитивних очікувань від результатів власної професійної діяльності [63].

Для вирішення питання професійно-особистісного розвитку майбутніх практичних психологів, на нашу думку, найбільш ефективним методом взаємодії стають активні методи групової співпраці. Одним із видів такої взаємодії є соціально-психологічний тренінг [13].

Для пояснення терміну «тренінг» С. Макшанов пропонує розглянути його як «цілеспрямовану зміну». Він визначає його, як багатофункціональний метод безпосереднього впливу на особистість, в основі якого лежить здобуття навичок, розвиток професійних та особистісних якостей [3].

Згідно переконань І. Дружиніної, перевагами методів активного впливу на особистість стають:

- можливість включитися та змодельовати ситуації професійної діяльності;
- сприяння формуванню та розвитку таких основних детермінант професійної ідентичності, як емоційно-змістовий, когнітивний, поведінковий;
- активізація мисленнєвих операцій для оцінки образу фахового представника професійної діяльності;
- формування власного проєктивного образу професіонала;
- формування адекватної самооцінки, Я-концепції;

- удосконалення перцептивного та інтерактивного компонентів комунікації;
- подолання кризових періодів у розвитку професійної ідентичності [15].

Тренінг розвитку професійної ідентичності дослідниця Л. Шнейдер виділяє, як активний інструмент особистісно-позиційного навчання. Відповідно, трансформація професійного компоненту образу «Я» у тренінгових групах стає можливим завдяки таким аспектам:

- розуміння та прийняття власних потреб, бажань, можливостей, цілей, цінностей, професійних інтересів і т.п.;
- активізація мотивів до самопізнання завдяки взаємодії у груповій динаміці;
- формування позитивних образів та амбіцій професійного та особистісного розвитку, побудова цілей та акумуляція мотивації до удосконалення образу «Я»;
- побудова взаємодії на основі передачі зворотного зв'язку про особистісні особливості та професійну поведінку для учасників процесу групової співпраці [60].

О. Ємельянова переконана, що при формуванні професійної ідентичності особистості в рамках групової взаємодії майбутній практичний психолог має можливість сформувати власний стиль поведінки, спробувати власні професійні можливості, використати простір для побудови моделі власної кар'єри. Зокрема, формування професійної ідентичності постає важливим завданням перед молодим спеціалістом та висуває наступні вимоги:

- формування розуміння власних недоліків та труднощів у професійному становленні;
- визнання власних можливостей та сили у досягненні професійних результатів;
- оволодіння навичками усвідомлювати заслуги іншого;

- формування вміння давати та отримувати зворотній зв'язок;
- формування вміння приймати та віддавати критику;
- співставлення власних особистісних уявлень про професійну діяльність із реальною ситуацією;
- формування вміння керувати кар'єрним зростанням;
- формування готовності підвищувати власну професійну компетентність [18].

На жаль, сучасна психологічна література не має конкретного повного переліку інструментарію для здійснення психологічного впливу в умовах групової психокорекційної взаємодії. Проте, найбільш ретельно це питання висвітлюється у роботах О. Бодальова та В. Століна. Згідно тверджень цих дослідників, засоби психокорекційного впливу формують собою структурний комплекс, який провокує базові, спеціальні та ціннісні психотехнічні дії [16].

У психокорекційній взаємодії тренінгової групи важливо пам'ятати про співпрацю в рамках визначених принципів. Саме ці принципи роблять психологічний вплив ефективним в процесі соціально-психологічного тренінгу. Дослідниця Л. Петровська визначає такі принципи роботи на тренінгу:

- персоналізація висловлювань, або, іншими словами, Я-висловлювання;
- взаємодія в режимі «тут і тепер»;
- акцент на відчуттях;
- конфіденційність;
- активність [37].

Основними методами та прийомами активного психологічного впливу у програмі соціально-психологічного тренінгу, спрямованої на розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів стали:

- аналіз проблемних та спірних ситуацій у формі групових дискусій;
- техніки, спрямовані на самопізнання та самооцінювання;
- рольові ігри;

- мозковий штурм;
- інтерактивні обговорення;
- арт-терапевтичні техніки.

Метою створеної програми корекційного впливу стало: здійснення психологічного супроводу освітнього процесу професійного спрямування, який спрямовується на формування та розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів; підвищення рівня психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності; удосконалення рівня розвитку базових компонентів професійної ідентичності; формування умов для розуміння майбутніми психологами власного потенціалу та визначення стратегії професійного розвитку.

Завдання соціально-психологічного тренінгу включали:

1. Формування умов для розуміння майбутніми психологами власних професійних вмінь.
2. Створення умов для розуміння професійного "Я" студентів.
3. Допомога майбутнім фахівцям у саморозкритті та самопізнанні.
4. Формування адекватної самооцінки майбутніх професіоналів.
5. Розкриття та усвідомлення власного потенціалу для успішного формування професійної ідентичності.
6. Розвиток комунікативних навичок.
7. Створення умов для формування життєвих цілей та визначення стратегії їх реалізації.
8. Розвиток здібностей для професійного зростання.
9. Формування вміння приймати та здійснювати якісний зворотній зв'язок, розвиток здатності до адекватної рефлексії.
10. Розвиток вмінь та навичок послідовного саморозвитку, вмінь опиратись на себе у вирішенні професійних та особистісних труднощів.

Основою тренінгової програми корекційного впливу стали загальні засади, інструментарій та техніки, опрацьовані у роботах вітчизняних та зарубіжних науковців-практиків, а саме: І. Вачкова, І. Дружиніної,

Є. Климова, Н. Пряжнікова, Л. Терлецької, Л. Шнейдер, Т. Ямчук та ін.

Робота над створенням програми корекційного впливу відбувалася в кілька етапів. Кожен з них характеризувався окремим завданням.

Перший етап супроводжувався розробкою завдань, структури та, загалом, програми соціально-психологічного тренінгу. Період роботи над структурою програми дав змогу опрацювати велику кількість психологічного інструментарію, спрямованого на роботу із відчуттям та становленням професійної ідентичності.

На *другому* етапі нами здійснювалася реалізація програми соціально-психологічного тренінгу спрямованого на розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів та її впровадження серед учасників констатувального експерименту. Фактично, це є одним із етапів формувального експерименту нашого дослідження.

Як ми вже зазначали, основною формою реалізації психокорекційної програми було обрано соціально-психологічний тренінг. Дана форма роботи вміщувала в собі такі блоки:

1. Розвиток та вдосконалення навичок ефективної комунікації, розвиток уміння розрізняти сенсорні еталони комунікативного партнера, вдосконалення навичок розуміння вербальної та невербальної комунікації, яка є важливою складовою у веденні професійної психологічної практики.

2. Дослідження власного внутрішнього стану, знайомство із суб'єктивним досвідом особистості, розв'язання особистих актуальних труднощів та завдань.

3. Удосконалення навичок введення професійної діяльності практичного психолога, за допомогою участі у рольових іграх та моделювання ситуацій із професійного життя.

Учасники групи: тренінгова програма психокорекційного впливу розрахована на студентів-психологів.

Кількість учасників групи: 15 осіб – студенти-психологи.

Формування групи учасників соціально-психологічного тренінгу

відбувалося на засадах добровільності та ініціативності. Тренінгова група характеризувалася ознаками різностатевої приналежності. Учасниками тренінгової взаємодії стали майбутні практичні психологи, у яких в результаті констатувального експерименту були виявлені труднощі формування та становлення професійної ідентичності.

Місце проведення тренінгу: зал для проведення тренінгів, кабінет.

Форма проведення: групові заняття.

Тривалість роботи: 15 зустрічей.

Частота зустрічей: 1 раз на тиждень.

Кожна зустріч тренінгового заняття тривала впродовж 3-4 годин продуктивної діяльності. Відповідно, кожне заняття складалося за визначеною структурою:

1. Вступна частина. Даний період заняття вмещував у собі вправи, які були спрямовані на подолання психоемоційного напруження, опрацювання психологічних опорів та захистів, допомогу усім учасникам спрямуватися на довірливу взаємодію з кожним представником групи.

2. Основна частина, яка характеризувалася змістовим наповненням відповідно до поставленої мети та завдань програми.

3. Заключна частина. Етап, який дозволяв усім причетним учасникам надати та отримати зворотній зв'язок, а також здійснити рефлексію отриманого досвіду під час заняття.

Під час проведення тренінгової роботи, кожна взаємодія учасників групи характеризувалися наявністю таких обов'язкових елементів співпраці:

- виконання запланованих вправ та технік, які спрямовувалися на корекцію труднощів формування та становлення професійної ідентичності майбутніх психологів;

- обговорення учасниками тренінгової групи опрацьованого матеріалу у формі дискусій, рефлексій і т.п.;

- використання міні-групової взаємодії за потреби більш глибокого та ретельного опрацювання внутрішніх процесів особистості.

Третій етап формувального експерименту характеризувався здійсненням оцінки результативності реалізації нашої програми психокорекційного впливу на розвиток ідентичності майбутніх психологів. Оцінювання ефективності відбувалося шляхом порівняння результатів діагностики експериментальної та контрольної вибірок.

Вступна частина заняття, традиційно, спрямовувалася на формування позитивного налаштування на плідну взаємодію. Ще однією метою даного етапу роботи було згуртування всіх учасників групового процесу. Важливим елементом взаємодії студентів став обмін інформацією про події в професійному житті, в особистому житті кожного учасника. Фактично, дана техніка дозволила створити позитивний досвід комунікації майбутніх психологів, побудувати безпечний діалог та сформувати позитивний досвід комунікативної взаємодії у професійному просторі. Формат такої співпраці дозволяв студентам ділитися власними хвилюваннями, переконаннями, станами, відчуттями, труднощами тощо.

Наступним етапом роботи стала основна частина заняття. Вона набувала безпосереднього корекційного спрямування. Використання техніки, вправи та методики корекційного впливу спрямовувалися на формування професійної ідентичності, корекцію труднощів у формуванні та розвитку ідентичності, вирішення проблемних питань особистісного характеру. Вся тренінгова взаємодія відбувалося у форматі продуктивної діяльності. Це можна пояснити тим, що всі учасники процесу мають базові теоретико-методологічні знання у галузі психології. Відповідно, всі отримані від тренера завдання були усвідомлені та зрозумілі студентам. Таким чином, співпраця у тренінговому форматі відбувалася шляхом активної, ціленаправленої, відкритої і динамічної співпраці тренера та учасників. Тренер, в свою чергу, став еталоном для моделювання власної позиції у професійній діяльності та приймаючою фігурою для опрацювання проблемного та травматичного минулого. Суттєвим елементом основної частини групової взаємодії стали домашні завдання, які отримували учасники

перед завершенням роботи. Ці завдання спонукали майбутніх фахівців закріпити отриманий під час заняття досвід та побудувати навколо себе сприятливу професійну атмосферу, заявивши про себе, як про відповідальну особистість.

Завершальна частина зустрічі спрямовувалась на рефлексію отриманого досвіду. В цілому, завдання, які використовувалися у заключній частині можна віднести до тих, які були б результативним і в основному блоці. Проте, автоматизація та відпрацювання набутого досвіду ставала можливою лише завдяки здійсненню аналізу власних думок, станів, відчуттів і т.п. Представники експериментальної групи отримували позитивний досвід комунікації, побудови нових соціальних структур між усіма учасниками взаємодії, формування мотиваційного фундаменту для подальшої реалізації себе як професіоналів.

Завершення роботи групи соціально-психологічного тренінгу супроводжувалося обміном власними враженнями про отримані результати, особисті враження та відчуття. Взаємодія була надзвичайно важливою, так як саме вона дозволила отримати інформацію про стан кожного конкретного учасника, зрозуміти бачення студентів один одного, оцінити загальний результат співпраці психокорекційного характеру.

Ознайомитися із детальною програмою соціально-психологічного тренінгу, який спрямований на розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів можна у додатку Ж.

Розроблена програма соціально-економічного тренінгу, спрямованого на розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів містить в собі, насамперед, корекційний компонент. Проте, як показала співпраця із студентами, розвиток професійної ідентичності є першочерговим елементом до побудови професійного представника психологічної служби, тому важливо розширювати спектр можливостей та збільшувати освітні ресурси для вдосконалення якості професійної освіти.

3.2. Кількісні та якісні результати формувального експерименту з розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів

Програма психологічного впливу щодо розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів має мету, ряд завдань, етапів і перевірялась емпіричними методами.

Для проведення формувального експерименту ми залучили 30 майбутніх психологів психолого-природничого факультету заочної і денної форми навчання, із них 15 студентів-психологів становили контрольну групу (КГ) і 15 студентів-психологів становили експериментальну групу (ЕГ). Ці групи майбутніх психологів мали майже однакові соціально-демографічні характеристики: *за статевим розподілом* у експериментальній і контрольній групах були присутні переважно дівчата: КГ (2 хлопця і 13 дівчат), ЕГ (3 хлопця і 12 дівчат); *за віковим критерієм* була однакова представленість у кожній групі – 18-22 років; *за якісними показниками* – дві групи мають представників студентів-психологів з низькими і середніми показники професійної ідентичності, це необхідна умова, щоб прослідкувати динаміку розвитку професійної ідентичності, а саме: розвинути її компоненти: когнітивно-рефлексивний, мотиваційно-ціннісний, проєктивно-поведінковий, емоційно-вольовий, діяльнісно-практичний і основні професійні якості.

Варто зауважити, що в *експериментальній групі* підготовка майбутніх психологів відбувалася за певною структурою, програмою і графіком. Студенти-психологи поетапно проходили усі етапи розвитку професійної ідентичності. Учасники групової взаємодії, які приймали участь у ЕГ відчували себе комфортно, затишно і безпечно у експериментальних умовах.

Майбутні психологи, які увійшли до *контрольної групи*, відвідували навчання в університеті у звичному режимі і приймали участь лише у двох діагностичних зрізах. Для таких студентів-психологів умови діагностики теж були комфортними і зручними.

Зазначаємо, що «до» та «після» впровадження програми психологічного впливу у ЕГ і КГ нами було здійснено *два діагностичних зрізи* (\bar{x}_{13} – середнє арифметичне показників I зрізу, \bar{x}_{23} – середнє арифметичне показників II зрізу).

Зазначаємо, що для визначення рівня впливу нашої психологічної програми на студентів-психологів, які приймали участь у формувальному експерименті ми використали непараметричний статистичний метод відмінностей для залежних вибірок Т-Вілкоксона (Wilcoxon signed-rank). Критерій Вілкоксона – це непараметричний метод, який використовується для оцінки значущості відмінностей двох зв'язаних сукупностей кількісних ознак. Він дозволяє визначити ступінь значущості змін, викликаних впливом будь-якого навчання, розвитку тощо [10; 30].

Констатуємо, що завдяки використанню даного методу, ми зможемо побачити як змінилися показники у експериментальній та контрольній групах після впровадження розробленої психологічної програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів.

Представляємо результати формувального експерименту.

I - IV рівні – професійна ідентичність

розвиток професійної ідентичності і її критеріїв та шкал у майбутніх психологів

Так, за методикою **«Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська)** (див. табл. 3.1), після впровадження психолого-педагогічної програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів ми спостерігаємо значне підвищення вираженості показника *«професійна ідентичність»* у студентів-психологів ЕГ, і ця динаміка має

виражений статистично достовірний характер ($p \leq 0,01$), а у студентів-психологів КГ статистично значущі зміни не зафіксовані.

Таблиця 3.1

Порівняння результатів рівня розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів в експериментальній і контрольній групах

Показники	Експериментальна група			Контрольна група		
	1 зріз	2 зріз	p	1 зріз	2 зріз	p
Методика «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська)						
професійна ідентичність**	29,3	60,8	0,001	30,1	36,2	0,342
Компоненти професійної ідентичності						
когнітивно-рефлексивний**	6,2	13,5	0,002	6,1	7,8	0,548
мотиваційно-ціннісний**	5,1	12,3	0,003	5,8	6,5	0,761
проективно-поведінковий	6,2	8,7	0,265	6,5	7,4	0,512
емоційно-вольовий**	7,0	13,3	0,004	7,2	8,1	0,236
діяльнісно-практичний*	5,5	10,2	0,027	5,6	6,7	0,598
Шкали професійної ідентичності						
особистісна професійна активність*	6,5	12,6	0,031	6,9	7,3	0,787
альтернативна професійна ідентичність	7,2	4,7	0,071	7,4	8,3	0,432

*- $p < 0,05$; **- $p < 0,01$

Результати, які представлені у таблиці 3.1 підтверджують, що рівень показника «професійна ідентичність» ЕГ ($\bar{X}_{13} = 29,3$; $\bar{X}_{23} = 60,8$; $p \leq 0,01$) є вищим у студентів-психологів ЕГ, ніж у студентів-психологів КГ: «професійна ідентичність» КГ ($\bar{X}_{13} = 30,1$; $\bar{X}_{23} = 36,2$). Отримані дані свідчать про те, що впроваджена програма розвитку професійної ідентичності у майбутніх психологів допомогла їм розвинути у собі цікавість до обраної

професії, знайти своє місце в ній і зрозуміти як їх здібності, вміння, знання і досвід можна використати у професійній діяльності. Студенти-психологи укріпили професійний «Я - образ», підняли самооцінку і стали більш сміливішими і грамотними у професії психолога. Для студентів було важливо попрацювати над своїми страхами і психологічними проблемами, що дало їм змогу побачити як працює психологія і фахівець-психолог. Відчуття розуміння своєї професії і успішність виконання певних професійних завдань надали студентам бажання глибше теоретично і практично вивчати дану сферу діяльності.

За методикою «Опитування професійної ідентичності» (О.В. Радзімовська) (див. табл. 3.1), після впровадження психолого-педагогічної програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів ми спостерігаємо значне підвищення вираженості показників *«компоненти професійної ідентичності»* і показника-шкали *«особистісна професійна ідентичність»* у студентів-психологів ЕГ, і ця динаміка має виражений статистично достовірний характер ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$), а у студентів-психологів КГ статистично значущі зміни були відсутні.

Результати, які представлені у таблиці 3.1 підтверджують, що рівень показників *«когнітивно-рефлексивний компонент професійної ідентичності»* ЕГ ($\bar{X}_{13} = 6,2$; $\bar{X}_{23} = 13,5$; $p \leq 0,01$); *«мотиваційно-ціннісний компонент професійної ідентичності»* ЕГ ($\bar{X}_{13} = 5,1$; $\bar{X}_{23} = 12,3$; $p \leq 0,01$); *«емоційно-вольовий компонент професійної ідентичності»* ЕГ ($\bar{X}_{13} = 7,0$; $\bar{X}_{23} = 13,3$; $p \leq 0,01$); *«діяльнісно-практичний компонент професійної ідентичності»* ЕГ ($\bar{X}_{13} = 5,5$; $\bar{X}_{23} = 10,2$; $p \leq 0,05$) і показник-шкала *«особистісна професійна активність»* ЕГ ($\bar{X}_{13} = 6,5$; $\bar{X}_{23} = 12,6$; $p \leq 0,05$) є вищими у студентів-психологів ЕГ, ніж у студентів-психологів КГ, що свідчить про суттєві зміни у поведінці студентів-психологів, які завдяки програмі психологічного впливу розвинули у собі професійну ідентичність і основні її критерії. Так, варто зазначити, що майбутні психологи ЕГ навчилися рефлексувати свої емоції, судження, знання у професійній сфері,

що допомогло їм краще розуміти психологію навчання і розвитку. Майбутні психологи стали емоційно-теплі до складностей вибраної професії, вони відчували і зрозуміли, що вольові зусилля і мотивація до навчання допомагають розібратися в усіх завданнях психологічних дисциплін тощо І саме головне, що допомогло студентам-психологам, це перебороти внутрішні бар'єри комунікації і страхів щодо практики і використанні своїх знань у реальному професійному житті.

У рівень – рівень професійної спрямованості

розвиток рівня професійної спрямованості у студентів-психологів

За методикою **«Визначення рівня професійної спрямованості»** (Т.Д. Дубровицька) (див. табл. 3.2), після впровадження психолого-педагогічної програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів ми спостерігаємо значне підвищення вираженості показника *«професійна спрямованість»* у студентів-психологів ЕГ, і ця динаміка має виражений статистично достовірний характер ($p \leq 0,05$), а у студентів-психологів КГ статистично значущі зміни відсутні.

Таблиця 3.2

Порівняння результатів рівня розвитку професійної спрямованості, статусів професійної ідентичності майбутніх психологів в експериментальній і контрольній групах

Показники	Експериментальна група			Контрольна група		
	1 зріз	2 зріз	p	1 зріз	2 зріз	p
Методика «Визначення рівня професійної спрямованості» (Т.Д. Дубровицька)						
професійна спрямованість*	6,7	15,9	0,021	6,9	9,1	0,152
методика «Вивчення статусів професійної ідентичності» (А.Г. Грецов, А.А. Азбель)						

невизначена**	14,9	8,3	0,001	9,5	8,1	0,623
сформована**	5,2	13,7	0,004	6,2	8,5	0,151
мораторій*	9,4	3,7	0,052	9,5	7,8	0,610
нав'язана	12,0	10,3	0,004	13,2	11,4	0,296

*- $p < 0,05$; **- $p < 0,01$

Результати, які представлені у таблиці 3.2 підтверджують, що рівень показника «професійна спрямованість» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 6,7$; $\bar{x}_{23} = 15,9$; $p \leq 0,05$) є вищим у студентів-психологів ЕГ, ніж у студентів-психологів КГ: «професійна спрямованість» КГ ($\bar{x}_{13} = 6,9$; $\bar{x}_{23} = 9,1$). Отримані дані свідчать про те, що впроваджена програма розвитку професійної ідентичності у майбутніх психологів укріпила їх впевненість щодо вибраної професії. Студенти-психологи зрозуміли основні вимоги до психології, продіагностували себе на здібності у цій професії і виявили ряд можливостей гарного працевлаштування за фахом, що надихнуло їх на професійне спрямування і розвиток необхідних додаткових особистісних та професійних якостей.

VI рівень – статус професійної ідентичності

розвиток рівня статусів професійної ідентичності у студентів-психологів

За методикою «Вивчення статусів професійної ідентичності» (А.Г. Грецов, А.А. Азбель) (див. табл. 3.2), після впровадження психолого-педагогічної програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів ми спостерігаємо значне підвищення вираженості показника «статус професійної ідентичності» у студентів-психологів ЕГ, і ця динаміка має виражений статистично достовірний характер ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$), а у студентів-психологів КГ статистично значущі зміни не спостерігаються.

Результати, які представлені у таблиці 3.2 підтверджують, що рівень показників «статус професійної ідентичності»: «невизначена професійна ідентичність» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 14,9$; $\bar{x}_{23} = 8,3$; $p \leq 0,01$), «сформована професійна ідентичність» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 5,2$; $\bar{x}_{23} = 13,7$; $p \leq 0,01$), «мораторій професійної ідентичності» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 9,4$; $\bar{x}_{23} = 10,3$; $p \leq 0,05$) є вищими у студентів-

психологів ЕГ, ніж у студентів-психологів КГ: «невизначена професійна ідентичність» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 9,5$; $\bar{x}_{23} = 8,1$), «сформована професійна ідентичність» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 6,2$; $\bar{x}_{23} = 8,5$), «мораторій професійної ідентичності» ЕГ ($\bar{x}_{13} = 9,5$; $\bar{x}_{23} = 7,8$). Отримані дані свідчать про те, що впроваджена програма розвитку професійної ідентичності у майбутніх психологів вплинула на усвідомлення професійної ідентичності у житті студентської молоді. Для них стало характерним те, що професія допомагає соціалізуватися в суспільстві і дає як особистісну, так і професійну реалізацію. Студенти-психологи навчилися цінувати вибрану професію і бачити у ній позитивні перспективи для розвитку і становлення, усвідомили глибину і практичність, а також навчилися поєднувати вибрану професію із іншими професійними уподобаннями.

VII рівень – професійно важливі якості

розвиток професійно важливих якостей у студентів-психологів

За результатами методики «Уявний та реальний професійний образ» (О.В. Радзімовська) після впровадження психолого-педагогічної програми розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів ми спостерігаємо значне підвищення вираженості показника «*професійно важливі якості*» у студентів-психологів ЕГ, і ця динаміка має виражений статистично достовірний характер у порівнянні зі студентами-психологами КГ

Якісні результати за цією методикою підтверджують, що рівень показників «*професійно важливі якості*» у студентів-психологів ЕГ укріпилися і навіть набули розвитку ті, які не були явно виражені. Так, завдяки програмі розвитку професійної ідентичності у майбутніх психологів - студенти-психологи ЕГ розвинули у собі ерудованість, стали більш емпатійними, терплячими до емоцій і проявів людей, допитливіші, тактовніші, творчими, інтуїтивними, наполегливими і відповідальними, що дало їм змоги краще зрозуміти свою професію і основні її складові, критерії і

рівні. Крім цього, майбутні психологи зрозуміли, що для успішної професійної ідентичності їм необхідно постійно працювати над високим рівнем розвитку, концентрації, переключення і розподілу уваги, розвитку образної і словесно логічної пам'яті, розвитку мнемонічних здібностей, короткочасної і довготривалої пам'яті, високому рівню комунікативної компетентності, вміння слухати, проявляти самоконтроль і рефлексію тощо.

Отримані дані свідчать про те, що *впроваджена програма розвитку професійної ідентичності у майбутніх психологів* допомогла їм розвинути у собі цікавість до обраної професії, знайти своє місце в ній і зрозуміти як їх здібності, вміння, знання і досвід можна використати у професійній діяльності. Студенти-психологи укріпили професійний «Я - образ», підняли самооцінку і стали більш сміливішими і грамотними у професії психолога. Для студентів було важливо попрацювати над своїми страхами і психологічними проблемами, що дало їм змогу побачити як працює психологія і фахівець-психолог. Вони зуміли перебороти внутрішні бар'єри комунікації щодо практики і використанні своїх знань у реальному професійному житті. Також слід зазначити, що студенти-психологи ЕГ розвинули у собі ерудованість, стали більш емпатійними, терплячими до емоцій і проявів людей, допитливіші, тактовніші, творчими, інтуїтивними, наполегливими і відповідальними, що дало їм змоги краще зрозуміти свою професію і основні її складові, критерії і рівні. Крім цього, майбутні психологи зрозуміли, що для успішної професійної ідентичності їм необхідно постійно працювати над високим рівнем розвитку, концентрації, переключення і розподілу уваги, розвитку образної і словесно логічної пам'яті, високому рівню комунікативної компетентності, вміння слухати, проявляти самоконтроль і рефлексію тощо. Відчуття розуміння своєї професії і успішність виконання певних професійних завдань надали майбутнім психологам бажання глибше теоретично і практично вивчати дану сферу діяльності.

Таким чином, впроваджена психологічна програма розвитку

професійної ідентичності майбутніх психологів ЕГ допомогла їм усвідомити свою професійну ідентичність, цінність вибраної професії, стати активним її учасником, нести відповідальність за свій вибір і професіоналізм, розвивати у собі постійно важливі професійні якості: рефлексивність, тактовність, комунікативність, ерудованість тощо.

ВИСНОВКИ

У ході вивчення і дослідження розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів здійснено наступне:

1. Аналіз доступної теоретико-методологічної літератури показує те, що визначення проблеми професійної ідентичності вносить розбіжності у поглядах науковців, які досліджували дане питання. Відтак, *професійна ідентичність*, з точки зору представників галузі психологічної науки, розглядається як динамічна система, яка формується у процесі здобування особистістю фахових навичок та активного розвитку професійних компетентностей, здійснюючи при цьому вплив на ціннісно-смыслову сферу шляхом удосконалення ефективності та майстерності спеціаліста.

Ми переконані, що формування професійної ідентичності є одним із обов'язкових елементів професійного становлення, воно стає невід'ємною частиною процесу побудови успішної кар'єри.

У процесі дослідження ми визначили, що професійна ідентичність вміщує в собі визначену структуру. Основними характеристиками, що позначають її складові стають оціночний та ціннісний компоненти, які знаходяться у постійній взаємозалежності.

Нами було визначено, що загальні вимоги до особистості фахівця психологічної галузі охоплюють широкий спектр індивідуальних особливостей індивіда. Проведений аналіз теоретичних джерел підтверджує важливість рівня розвитку мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової, психічної, характерологічної, моральної сфер особистості майбутнього психолога, яка постає невід'ємною частиною його професії та взаємодії із

навколишнім простором. Єдність елементів професійної діяльності та життєдіяльності фахівця формує сприятливе середовище для досягнення успіхів у кар'єрі, постійного розвитку особистості, розвитку компетентності, та професіоналізму, вдосконалення професійних навичок.

Не зайвим буде акцентувати увагу на професійних характеристиках майбутнього фахівця психологічної служби. Саме ці якості визначають зміст, ціль, тривалість професійної підготовки майбутнього спеціаліста. Очевидним фактом є те, щоб в основі діяльності психолога є спілкування, які втілюються у формі комунікації, інтеракції або перцепції.

З огляду на проведений аналіз, ми можемо виділити вплив основних аспектів на становлення ідентичності майбутніх психологів:

- об'єктивні, або, іншими словами, зовнішні передумови, які пов'язані із основними вимогами та завданнями професійної діяльності та стають актуальними у особистісно-орієнтованій площині, яка в подальшому регулює професійне самовизначення спеціаліста;

- суб'єктивні, чи то пак, особистісні, внутрішні детермінанти, які пов'язуються із ціннісно-сисловою сферою особистості, її самосвідомістю, здатністю до самоаналізу, компетентністю, амбіціями, креативом і т.п.;

- об'єктивно-суб'єктивні, які супроводжуються детермінантами організації освітнього процесу та професійної сфери.

Опираючись на здійснене теоретичне дослідження, ми можемо зробити висновок, що вивчення загальних психологічних аспектів, які здійснюють вплив на формування та становлення професійної ідентичності майбутніх фахівців психологічної галузі стає актуальним не лише для підвищення якості загальної професійної підготовки майбутніх практичних психологів, але і для формування підґрунтя для їх особистісного та професійного зростання, яке дозволить їм реалізувати власні професійні амбіції.

2. Досліджено, що за *рівнем розвитку професійної ідентичності* майбутні психологи мають середні рівні прояву, а саме:

Виявлено, що розвиток *професійної ідентичності* у студентів-

психологів 2-х і 4-х курсів знаходиться на середньому рівні розвитку, що підкреслює частково усвідомлену професійну ідентичність сучасних студентів-психологів. Такі студенти цікавляться вибраною професією, однак відчують себе невпевнено в ній, наче як на «роздоріжжі». У них переважають суперечливі емоції до самої професії і її представників, вони перебувають постійно в сумнівах, тому інтерес до професії має ситуативний характер, так як можуть мати інтереси і до інших сфер діяльності.

Досліджено, що існують значні відмінності між 2-м і 4-м курсами у прояві показника *«професійна ідентичність»*. Так, зауважуємо, що студенти 2-х курсів більш схильні до неусвідомлення своєї професії, у них ще чітко несформований професійний «Я образ», вони ще не відчують необхідність розширювати свої теоретичні і практичні знання з психології, вони наче приглядаються до професії і своїх можливостей в ній. А студенти 4-х курсів мають більш виважену і усвідомлену позицію у професійній діяльності. Більшість з них чітко розуміють свої бажання і потреби в професії, відчують себе представником психологічної спільноти і позитивно налаштовані на співпрацю з колегами і організаціями, прагнуть до реалізації себе в обраній професії.

Варто зазначити, що студенти-психологи 2-х і 4-х курсів, які мають середній рівень вираженості професійної ідентичності мають вже певні навички, вміння у професійній діяльності і адекватно оцінюють свої можливості щодо подальшого розвитку чи нерозвитку у професії психолога, вони здатні усвідомлювати свої емоції, почуття, переживання, вибори і вчинки у майбутній професійній діяльності та їх наслідки для себе і для оточуючих, що допомагає студентам-психологам бути успішними серед студентської молоді і колег.

Виявлено, що майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості за *критеріями професійної ідентичності*. Так, студенти-психологи проявляють інтерес до обраної професії, усвідомлюють себе представниками даної спеціальності, намагаються розвивати професійні

цінності, рефлексію і бути частиною професійної спільноти, вчать чітко і структурно формувати професійні плани і дотримуватися їх, хоча не завжди це у них виходить. Майбутні психологи досить емоційні і швидко захоплюються професією і так само швидко остивають, що впливає на сприйняття реальності професії психолога. В переважній більшості вони горді за свою професію, радіють, що вона така різностороння, відчують гідність і відповідальність щодо неї, в рідких випадках можуть проявляти збентеження, злість і сором щодо вибраної професії. Вони прагнуть проявляти вольові якості в процесі професійного становлення і частіше застосовувати отримані професійні знання на практиці.

Досліджено, що показник-шкала *«особистісна професійна активність»* знаходиться на середньому рівні вираженості у майбутніх психологів обох курсів, що свідчить про бажання даних студентів бути активними у своїй професії, що не завжди їм вдається. Такі студенти-психологи усвідомлюють власну роль у професійній ідентичності і розуміють, що від їх прагнення багато чого залежить, тому через труднощі, але йдуть до своєї цілі, розв'язують життєві задачі і максимум практикують отримані знання, щоб мати професійний якісний досвід.

Виявлено, що показник-шкала *«альтернативна професійна ідентичність»* знаходиться на середньому рівні вираженості у обох курсів студентів-психологів, що характеризує їх як талановитих і креативних осіб і свідчить про певні сумніви даних студентів у обраній професії і вони час від часу шукають іншу альтернативу, так як мають хист ще до певних видів діяльності. Такі студенти бажають зробити поєднання психології з іншою професією, наприклад менеджер персоналу чи тренер з певного виду спорту тощо.

Досліджено, що рівень прояву критеріїв і шкал професійної ідентичності між студентами-психологами 2-х і 4-х курсів мають певні відмінності, які виражаються у готовності майбутніх психологів до професійної ідентичності. Так, більш явно виражена професійна ідентичність спостерігається у студентів-психологів 4-х курсів, ніж у студентів-психологів 2-х курсів, що свідчить про

зрілість і визначеність представників 4-го курсів у професійній діяльності, особливо у прагненні вдосконалюватися в психології і бути дотичними до професійної спільноти тощо. Найбільш виражена відмінність між 2-м і 4-м курсами спостерігається за когнітивно-рефлексивним, мотиваційно-ціннісним, емоційно-вольовим критеріями професійної ідентичностями і шкалою особистісною професійною активністю.

Дані показники свідчать про те, що студенти-психологи 2-х курсів знаходяться саме в адаптаційному періоді у вищому навчальному закладі, вони пристосовуються до нових умов соціалізації і до професії, що звісно відображається у їх сумнівах, пошуках і виборах. Їм властиве критичне відношення до себе і до оточуючих, тривожність, низький рівень саморегуляції і рефлексії, заважає розвивати професійну ідентичність і нести відповідальність за вибір своєї професії. В свою чергу студенти-психологи 4-х курсів є більш сміливіші, вільніші і спокійніші, вони чітко знають, що хочуть у обраній професії і готові вивчати і відстоювати свої права і норми, вони розуміють переваги і складності професії психолога, готові шукати конструктивний вихід з професійних задач. Студенти-психологи 4-х курсів постійно активні у навчальних заходах і здійснюють пошуки додаткового психологічного розвитку для вивчення обраної професії, з цікавістю підходять до викладачів і запитують про практичну діяльність за спеціальністю і головне несуть відповідальність за свій вибір і розвивають професійну ідентичність.

Виявлено, що майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості показника *«професійна спрямованість»*, що підкреслює незначну захопленість своєю професією даних студентів-психологів, які наче і цікавляться своєю професією і в той же час тримають фокус уваги на інших видах діяльності. Вони намагаються працювати за фахом, шукають спільних знайомих в цій сфері, щоб було легше і зрозуміліше. Їх професійна спрямованість є не дуже активною, але і не інертною, вони у навчальний час займаються професією, а у вільний час мають інші свої уподобання і про

професійне навчання не згадують. Тому дана спрямованість є стриманою і може «прорости» у кращий варіант, якщо підтримати мотивацію до вивчення даної професії.

Досліджено, що спостерігаємо значні відмінності між 2-м і 4-м курсами у прояві показника «*професійна спрямованість*», що свідчить про рівень їх недостатньої професійної спрямованості. Так, зауважуємо, що студенти 2-х курсів більш схильні до сумнівів у своїй професії, у них ще формується розуміння своєї спеціальності, тому фокус уваги вони розпорошують і на інші види діяльності чи професії. А студенти 4-х курсів більш визначені у професійній спрямованості. Більшість з них прагнуть опанувати професією, обраний фах їм подобається і вони часто вдосконалюють свою майстерність тощо.

Виявлено, що майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають середній рівень вираженості показника «*статус професійної ідентичності*», що свідчить про часткову усвідомленість професійної ідентичності, яка проявляється у бажанні пізнавати обрану професію, навчитися володіти її знаннями і перспективами, планувати майбутнє і вивчати цінності психології та формувати систему знань про себе тощо. Також такі студенти-психологи іноді проявляють невпевненість у своєму виборі, вони можуть попадати в певні кризисні моменти щодо пошуку професійної приналежності, приміряючи різні професії для того, щоб знайти саме свій професійний образ, часом їхній вибір професії є несамотійним, так як вони в певних питаннях прислухаються до авторитетів: батьків, друзів тощо.

Досліджено, що спостерігаємо значні відмінності між 2-м і 4-м курсами у прояві показника «*статус професійної ідентичності*», що свідчить про рівень їх різно-проявленої професійної ідентичності. Так, зауважуємо, що студенти 2-х курсів більш схильні до *невизначеної, нав'язаної професійної ідентичності і до мораторію*, що свідчить про недостатню їх зрілість у виборі професії і усвідомленість професійних цінностей і переваг. А студенти 4-х курсів більш схильні до сформованої професійної ідентичності,

яка проявляється у усвідомленому і впевненому виборі професії і у бажанні бути успішним її представником.

Виявлено, що студенти-психологи 2-х курсів надають перевагу таким *важливим професійним якостям* як: оригінальність, винахідливість, різнобічність, терпимість, без оціночне ставлення до людей, інтерес і повагу до іншої людини, прагнення до самопізнання і саморозвитку, що свідчить про творчих і різносторонніх 2-го курсників майбутніх психологів, які мають особистісну базу для пізнання себе і інших, інтерес і повагу до людей. До найменш привабливих професійних якостей студенти-психологи 2-х курсів віднесли: високий ступінь особистісної відповідальності, цілеспрямованість, наполегливість,, ерудованість, що свідчить про неготовність даних студентів брати на себе відповідальність і працювати на повну силу, вони ще приглядаються до професії і своїх істинних намірів.

Студенти-психологи 4-х курсів надають перевагу *таким важливим професійним якостям* як: високий ступінь особистісної відповідальності, цілеспрямованість, наполегливість, що свідчить про визначеність даних студентів-психологів зі своїми професійним напрямком, які впевнено демонструють свою професійну ідентичність і бажання розвиватися у сфері психології. До найменш привабливих професійних якостей студенти-психологи 4-х курсів віднесли: винахідливість; ініціативність, що свідчить про певну тунельність і сконцентрованість уваги студентів-психологів 4-х курсів на консервативних позиціях психологічної науки, що в дечому може їх обмежувати у досягненні якісних професійних результатів.

Досліджено, що майбутні психологи 2-х і 4-х курсів мають гарно розвинуті психологічні професійні якості, що свідчить про хорошу особистісну базу студентів-психологів у розвитку себе в даній професії і набуття основних знань і вмінь самореалізації у сучасних конкурентних умовах життя. Студенти 2-х і 4-х курсів є кмітливими, допитливими, тактовними, емпатійними, цілеспрямованими, винахідливими, ерудованими, відповідальними, наполегливими і інтуїтивними і т.д.

Емпіричний аналіз результатів показав, що сформованість *професійної ідентичності* більш притаманна майбутнім психологам 4-х курсів, ніж 2-х курсів, що свідчить про вікові і адаптаційні прояви студентів-психологів у набутті професійності і професійних якостей. Так як студенти-психологи 2-х курсів ще перебувають на етапі спостереження і приміряння на себе професію психолога, то студенти-психологи 4-х курсів вже чітко визначені зі своїм професійним вибором і успішно рухаються у напрямку професійного вдосконалення і практики.

3. Формувальний етап дослідження показав, що розроблена психокорекційна програма розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів має у своїй *меті* здійснення психологічного супроводу освітнього процесу професійного спрямування, який спрямовується на формування та розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів; підвищення рівня психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності; удосконалення рівня розвитку базових компонентів професійної ідентичності; формування умов для розуміння майбутніми психологами власного потенціалу та визначення стратегії професійного розвитку.

Зазначено, що основними *завданнями* психологічної програми впливу є: формування умов для розуміння майбутніми психологами власних професійних вмінь; створення умов для розуміння професійного «Я» студентів, допомога майбутнім фахівцям у саморозкритті та самопізнанні, формування адекватної самооцінки майбутніх професіоналів, розкриття та усвідомлення власного потенціалу для успішного формування професійної ідентичності, розвиток комунікативних навичок, створення умов для формування життєвих цілей та визначення стратегії їх реалізації, розвиток здібностей для професійного зростання, формування вміння приймати та здійснювати якісний зворотній зв'язок, розвиток здатності до адекватної рефлексії, розвиток вмінь та навичок послідовного саморозвитку, вмінь опиратись на себе у вирішенні професійних та особистісних труднощів.

Досліджено, що *впроваджена програма розвитку професійної*

ідентичності у майбутніх психологів допомогла їм розвинути у собі цікавість до обраної професії, знайти своє місце в ній і зрозуміти як їх здібності, вміння, знання і досвід можна використати у професійній діяльності. Студенти-психологи укріпили професійний «Я - образ», підняли самооцінку і стали більш сміливішими і грамотними у професії психолога. Для студентів було важливо попрацювати над своїми страхами і психологічними проблемами, що дало їм змогу побачити як працює психологія і фахівець-психолог. Вони зуміли перебороти внутрішні бар'єри комунікації щодо практики і використанні своїх знань у реальному професійному житті. Також слід зазначити, що студенти-психологи ЕГ розвинули у собі ерудованість, стали більш емпатійними, терплячими до емоцій і проявів людей, допитливіші, тактовніші, творчими, інтуїтивними, наполегливими і відповідальними, що дало їм змоги краще зрозуміти свою професію і основні її складові, критерії і рівні. Крім цього, майбутні психологи зрозуміли, що для успішної професійної ідентичності їм необхідно постійно працювати над високим рівнем розвитку, концентрації, переключення і розподілу уваги, розвитку образної і словесно логічної пам'яті, високому рівню комунікативної компетентності, вміння слухати, проявляти самоконтроль і рефлексію тощо. Відчуття розуміння своєї професії і успішність виконання певних професійних завдань надали майбутнім психологам бажання глибше теоретично і практично вивчати дану сферу діяльності.

Таким чином, впроваджена психологічна програма розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів ЕГ допомогла їм усвідомити свою професійну ідентичність, цінність вибраної професії, стати активним її учасником, нести відповідальність за свій вибір і професіоналізм, розвивати у собі постійно важливі професійні якості: рефлексивність, тактовність, комунікативність, ерудованість тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрушко Я. С. Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ: монографія / Я. С. Андрушко. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 276 с.
2. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996 – № 1. – с. 131–143.
3. Бакли Р. Теория и практика тренинга / Р. Бакли, Дж. Кэйпл. – Спб.: Питер, 2002. – 352 с.
4. Березина Т. С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т. С. Березина // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 7. – С. 24-27.
5. Биркенбиль В. Ф. Коммуникационный тренинг. Наука общения для всех / В. Ф. Биркенбиль. – М.: Фаир-Пресс, 2002. – 352 с.
6. Битянова М. Р. Психология личностного роста: практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников / М. Р. Битянова. – М.: МПА, 1995. – 63 с.
7. Бондаренко О. Ф. Психологическая помощь: теория и практика: Учебн. пособие / О. Ф. Бондаренко. – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.
8. Борисюк А. С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз: монографія / А. С.

Борисюк // Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Видання Чернівці: Книги-XXI, 2010.

9. Боровикова С. А. Профессиональное самоопределение / С.А. Боровикова // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. – СПб.: Питер, 1991. – С. 14-26.

10. Бьюль А. SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. / Ахим Бьюль, Петер Цёфель. – СПб.: ДиаСофтЮП, 2002. – 608 с.

11. Вачков И. В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И. В. Вачков. – М.: Эксмо, 2007. – 416 с.

12. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Смысл: Эксмо, 2003. – 1134 [2] с. – (Серия «Библиотека всемирной психологии»).

13. Грецов А. Г. Тренинг общения для подростков / А. Г. Грецов. – СПб.: Питер, 2006. – 160 с.

14. Долінська Ю. Г. Особистісне зростання практичного психолога в процесі його професійної підготовки / Ю. Г. Долінська // Психологія : Зб. наук. праць «Психологія». – К.: НПУ, 1998. – Вип. I. – С. 155-160.

15. Дружиніна І. А. Місце професійної ідентичності та ідентифікації у професійному просторі практичного психолога / І.А. Дружиніна // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 9. – С. 49-54.

16. Дружиніна І. А. Місце професійної ідентичності та ідентифікації у професійному просторі практичного психолога / І. А. Дружиніна // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2010. – Вип. 37. – С. 99-108.

17. Дуткевич Т. В. Вступ до спеціальності: Практична психологія: Курс лекцій і практикум (навчальний посібник) / Т. В. Дуткевич, О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 208 с.
18. Емельянова О. Я. Формирование профессиональной идентичности с целью адаптации работника к деятельности по специальности / О. Я. Емельянова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: экономика и управление. – 2005. – № 2. – С. 153-156.
19. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования / Э.Ф. Зеер. – М.: Из-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «Модек», 2003. – 480 с.
20. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – № 1. – 2008. – С. 89-100.
21. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 148-156.
22. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб, 2001. – 749 с.
23. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е.А. Климов. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.
24. Ложкін Г. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Волянчук // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 125-131.
25. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
26. Марусинець М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості / М. Марусинець // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 173-178.

27. Матвієнко В.О. Психологічні особливості професійної ідентичності студентів закладів освіти: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра психології: спеціальності 053 Психологія / Матвієнко Вікторія Олександрівна. – Суми, 2020. – 59 с.

28. Мілохіна М. О. Основні підходи до визначення структури професійної компетентності / М. О. Мілохіна // Професійне навчання на виробництві: зб. наук. праць. – К.: Ін-т проф.-тех. освіти НАПН України, Навч. центр ПрАТ «Українське Дунайське пароплавство», 2011. – Вип. 4. – С. 173-180.

29. Мони́на Г. Б. Коммуникативный тренинг (педагоги, психологи, родители) / Г. Б. Мони́на, Е. К. Лютова-Робертс. – СПб.: Издательство «Речь», 2007. – 224 с.

30. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учеб. пособ / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.

31. Орлова И. В. Тренинг профессионального самопознания: теория, диагностика и практика педагогической рефлексии / И. В. Орлова. – СПб.: Речь, 2006. – 128 с.

32. Основи практичної психології / В. Панок, Н. Чепелева, Т. Титаренко. – К.: Либідь, 2001. – 534 с.

33. Основи психології: Практикум. / ред.-упоряд. Л. Д. Столяренко. – Ростов на /Д. – 2002. – 565 с.

34. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В.Н. Павленко // Вопросы психологии. – № 1. – 2000. – С. 135-141.

35. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості / В.Г. Панок, Г. В. Рудь. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 280 с.

36. Перегончук Н. В. Психологічні чинники формування професійної компетентності у майбутніх психологів / Н. В. Перегончук // Вісник післядипломної освіти [зб. наук. пр. / НАПН України, Ун-т

менедж. освіти; голов. ред. В. В. Олійник; редкол.: О. Л. Ануфрієва [та ін.]. – Київ: АТОПОЛ ГРУП. – 2016. – Випуск 2 (31). – С. 87-97. – (Серія «Соціальні та поведінкові науки»).

37. Петровская Л. А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М.: МГУ, 1982. – 168 с.

38. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Под ред. Райгородского Д. Я. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2005. – 672 с.

39. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник: навч. посібн. / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

40. Психодіагностика / [упоряд. Л. Терлецька, О. Главник]. – К.: Шк. Світ, 2002. – 112 с.

41. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник [Текст] / [уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище]. – Вид. 2-ге, виправл. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. – 616 с.

42. Радзімовська О. В. Бланки методик дослідження, інструкції, тексти [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://psychology-naes-a.institute/files/pdf/rodzimovska_2_1486278890.pdf (дата звернення 1.11.2021).

43. Радзімовська О. В. Опитувальник професійної ідентичності учнів професійно-технічних навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: (презентація авторської методики) <https://lib.iitta.gov.ua/707179/1/Radz.pdf> (дата звернення 1.11.2021).

44. Радзімовська О. В. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності учнів професійно-технічних навчальних закладів: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Радзімовська Оксана Віталіївна. – Київ, 2017. – 205 с.

45. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога:

Учеб. пособие / Е. И. Рогов. – М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2004. – Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приёмы и упражнения. – 480 с.

46. Савчин М. В. Вікова психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – 2-ге вид., доп. – Київ: Академвидав, 2011. – 382, [2] с. – (Серія «Альма-матер»).

47. Савчин М. В. Вступ до спеціальності: психолог, практичний психолог [Текст]: навчальний посібник / М. В. Савчин, З. С. Гавриш. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 400 с.

48. Семёнова Е. М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. Учебное пособие / Е. М. Семёнова. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 224 с.

49. Сергеева А. В. Психологічні аспекти становлення інтегральної ідентичності особистості майбутнього психолога / А. В. Сергеева // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 53-58.

50. Сергієнко Н. П. Професійна ідентичність майбутніх психологів [Електронний ресурс] / Н. П. Сергієнко, К. С. Зеленська // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2015. – Вип. 17. – С. 263-270. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2015_17_33 (дата звернення: 12.11.2021).

51. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2004 – 208 с.

52. Сидоренко О. В. Методи математичної обробки в психології / О.В. Сидоренко. – Санкт-Петербург: ООО «РЕЧЬ», 2003. – 350 с.

53. Ткаченко А. Ю. Професійна ідентичність особистості в процесі професіоналізації / А. Ю. Ткаченко // Проблеми екстремальної

та кризової психології. – 2011. – Вип. 10. – С. 221-228.

54. Фопель К. Психологические группы: рабочие материалы для ведущего: Практическое пособие / К. Фопель. – М.: Генезис, 2000. – 256 с.

55. Чепелева Н. В. Самоконструювання особистості в дискурсивному просторі / Н. В. Чепелева // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 11-18.

56. Чепелева Н. В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Психологія: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. – С. 35-41.

57. Шевченко О. С. Взаємозв'язок рівня розвитку лідерських якостей і професійного самовизначення у юнацькому віці: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавр: спеціальності 053 Психологія / Шевченко Олександра Сергіївна. – Київ, 2020. – 88 с.

58. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: монография / Л.Б. Шнейдер. – М.: МОСУ, 2001. – С. 210-217.

59. Шнейдер Л. Б. Становление профессиональной идентичности практических психологов в процессе вузовской подготовки (Тезисы) / Л. Б. Шнейдер // Практическая подготовка психологов в системе высшего образования. Материалы межвузовской научно-практической конференции. – М.: МОСУ, 1998. – С. 225-242.

60. Шнейдер Л. Б. Тренинг профессиональной идентичности: Руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов / Л.Б. Шнейдер. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО – МОДЭК, 2004.

– 208 с.

61. Шнейдер Л. Б. Экспериментальное изучение профессиональной идентичности / Л. Б. Шнейдер. – М.: 000 Принт, 2001. – 128 с.

62. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М.: Прогресс, б.г., 1996. – С. 28.

63. Ямчук Т. Ю. Психологічні чинники розвитку професійної самоідентичності майбутніх психологів: дис. канд. псих. наук: 19.00.07 / Т.Ю. Ямчук. – Київ, 2017. – 229 с.

64. Barbour J. Measuring professional identity: a review of the literature and a multilevel confirmatory factor analysis of professional identity constructs / J. Barbour, J. Lammers // *Journal of Professions and Organization*. – 2015. – № 2 (1). – P. 38-60.

65. Schachter Elli P. Fifty Years Since «Identity: Youth and Crisis»: A Renewed Look at Erikson's Writings on Identity / Elli P. Schachter, Renee V. Galliher. – *Identity*. – 2018. – №4. – P. 247-250.

66. Waterman A. S. Identity as internal processes: How the «I» comes to define the «me». In the *Oxford handbook of identity development* / A.S. Waterman [K. C. McLean & M. Syed (Eds.)]. – Oxford University Press, 2015. – P. 195-209.